

Literatuur: boeken

Bibliographie Bedevaart Maas-Rijn; Pèlerinage Rhin-Meuse; Wallfahrt Rhein-Maas. Köln 1982, Rheinland-Verlag. 452 p.; ISBN 3-7927-0676-8.

Het eerste project van de in 1979 opgerichte Volkskunderaad Rijn-Maas, bestaande uit volkskundigen uit Nederland, België, Luxemburg en het Duitse Rijnland, resulteerde in deze bibliografie: een indrukwekkende hoeveelheid titels (3659) naar taalgebied op auteur gerangschikt en voorzien van een zaak-, plaatsnaam- en heiligenregister. In deze bibliografie zijn eerder verschenen bibliografieën opgenomen. De auteurs waarschuwen ervoor dat er ongewild onnauwkeurigheden overgenomen kunnen zijn, aangezien de publicaties zelf niet zijn ingezien. Ik heb bij een steekproef enkele omissies geconstateerd, zowel bij titelopname (Van Herwaarden: Spiegel Historiae 1974; Pelgrimstochten. Bussum 1974) als bij de geëxcerpeerde tijdschriften (De Roerstreek). Het is echter niet duidelijk of deze omissies het gevolg zijn van een kritische selectie van het materiaal of dat de samenstellers die titels over het hoofd hebben gezien. – J.J.S.

Brüder Grimm Gedenken 1981. Hrsg. von Ludwig Denecke. Folgeband zu *Brüder Grimm Gedenken 1963* und *Brüder Grimm Gedenken 1975.* (Schriften der Brüder Grimm-Gesellschaft Kassel e.V. 5). Marburg 1981, N.G. Elwert Verlag. XIV, 492 p., 8 afb.; DM 75,-; ISBN 3-7708-0717-0.

Dit derde deel van de Brüder Grimm Gedenken bevat 28 artikelen, die in twee groepen zijn onderverdeeld. De eerste groep gaat over biografische bijzonderheden en over het werk van de Grimms, o.a. hun woordenboek, hun sprookjes (een onbekende handschriftelijke versie van Sechse kommen durch die ganze Welt; drie portretten van de sprookjesvertelster Marie Hassenpflug). De tweede groep is gewijd aan de relaties van de Grimms met buitenlandse geleerden en hun invloed in het buitenland. Drie artikelen hebben betrekking op Nederland. C. Soeteman geeft een overzicht van de 44 brieven die Jacob Grimm aan Nederlandse en Belgische geleerden heeft geschreven en drukt de tekst af van twee nog niet gepubliceerde brieven aan H. W. Tydeman. Bij de brief van Grimm aan C. Ph. Ch. van den Bergh stelt Soeteman dat het niet duidelijk is of Grimm met 'Heldring', wiens werk Grimm niet kent, O.G. Heldring bedoelt, 'der auf ganz anderen Gebieten als dem der Volkskunde bekannt geworden ist.' Met 'Heldring' kan echter inderdaad alleen maar O.G. Heldring bedoeld zijn die in zijn geschriften regelmatig sagenachtige verhalen opnam (249-257). Soeteman vergelijkt in een volgend artikel drie academische redevoeringen van Nederlandse germanisten over Jacob Grimm van resp. B. Sijmons (1881), H. Kern (1902) en J.M.N. Kapteyn (1924) (p. 258-264). René van de Zijpe tenslotte drukt de tekst af van de briefwisseling tussen Jacob Grimm en Jacobus Scheltema. Deze correspondentie omvat 18 brieven (1813-1834) en gaat in hoofdzaak over geschiedkundige werken, volksletterkunde (de Reinaard, liedboeken) en taalkunde (265-284). – A.J. Dekker.

Dann, Otto (Hrsg.) *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich.* München 1981, Verlag C.H. Beck. 279 p.; ISBN 3-406-07608-8.

In zijn studie over de Franse 'cercles' heeft Maurice Agulhon laten zien dat de behoefte aan gezelligheid en sociaal verkeer een verschillende culturele vorm kan aannemen in verschillende tijden en plaatsen en bij verschillende sociale groeperingen (zie V.B. 7,2 p. 194). Hetzelfde gezichtspunt ligt ten grondslag aan deze bundel over de bijeenkomsten van mensen die kennismaken van gezamenlijk aangeschafte lectuur en daar meestal met elkaar over praten, de zgn. leesgezelschappen (vgl. V.B. 6,2 p. 202; 7,1 p. 98). In zijn inleiding geeft Otto Dann een beknopt overzicht van de huidige kennis over deze vroege verenigingen, dat tevens diende als model waaraan de overige auteurs hun bevindingen konden toetsen. Hij beschouwt de leesgezelschappen als het knooppunt van allerlei ontwikkelingen die zich in Europa in de achttiende eeuw, met name in de tweede helft daarvan, hebben voorgedaan. Daarbij legt hij het accent op de sociale veranderingen in deze tijd, het afbrokkelen van een maatschappij waarin mensen hun plaats hadden op grond van hun afkomst, geloofsovertuiging of beroep en de opkomst van de burgerij, d.w.z. de toenemende invloed in de samenleving van b.v. artsen en juristen, predikanten en officieren, kooplieden en handelaars. Kenmerkend voor deze groeperingen is de behoefte hun eigen kennis en ook die van anderen te vergroten op het gebied van b.v. geschiedenis en politiek, geografie en techniek, en later, hun streven op grond van die kennis handelend op te treden in de samenleving. Met deze ontwikkeling valt samen de sterk toegenomen productie van boeken, tijdschriften en kranten. Voor mensen uit verschillende sectoren van de maatschappij, die ongeveer dezelfde ontwikkeling hadden doorgemaakt en er verwante denkbeelden op na hielden, boden in deze tijd juist de leesgezelschappen een goede gelegenheid onder elkaar te zijn, standpunten uit te wisselen en indirect hun zelfbewustzijn te versterken. Na dit globale beeld dienen zich volgens Dann voor onderzoekers o.a. de volgende vragen aan: onder welke omstandigheden onstonden de leesgezelschappen in de verschillende Europese landen, welke functie vervulden ze in de samenleving en hoe was de sociale achtergrond van hun leden. Bij een cultureel verschijnsel als de leesgezelschappen gaat de belangstelling van volkskundigen overwegend uit naar hun plaats in de geschiedenis van het verenigingsleven. Anderen zullen daarnaast ook aandacht schenken aan hun rol in de geschiedenis van het lezen, bij de verspreiding van lectuur en aan hun verhouding tot bibliotheken. Een deel van de beschouwingen in deze bundel is aan deze aspecten gewijd, maar daaraan zal ik hier verder geen aandacht besteden.

Behalve de inleiding bevat het boek veertien artikelen die alle ongeveer vijftien bladzijden lang zijn. Ze geven een beeld van leesgezelschappen in afzonderlijke landen zoals Duitsland, Nederland, Frankrijk en in enkele Oosteuropese gebieden, in steden als Lübeck, Liverpool, Amsterdam en St. Petersburg en van denkbeelden in de achttiende en negentiende eeuw over deze organisaties. De auteurs geven een samenvatting van eerder verschenen eigen studies of een indruk van nog lopend onderzoek; enkele bijdragen hebben een zelfstandig karakter. Als bronnen hebben zij gebruik gemaakt van archivalia van leesgezelschappen zoals notulenboeken, rekeningen en bibliotheekcatalogi en van autobiografieën, tijdschriften en kranten uit de tijd. Wanneer de overheid in enkele landen de leesgezelschappen aan het eind van de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw gaat beschouwen als een bron van politieke onrust, vormen politie-archieven en gerechtelijke stukken aanvullende bronnen. Doordat de hierboven genoemde omschrijving van een leesgezelschap nogal ruim is hebben enkele auteurs ook aandacht geschonken aan uitleenbibliotheken, plaatselijke academies en loges van vrijmetselaren. P.J. Buijnsters wijst er in zijn bijdrage op dat

men eigenlijk niet anders kan en ook aandacht zou moeten schenken aan verwante instellingen als sociëteiten en genootschappen. Dit neemt evenwel niet weg dat hierdoor aan de eenheid van de bundel enigszins afbreuk wordt gedaan. Gezien de beperkte volkskundige invalshoek bij de bestudering van leesgezelschappen is een gedetailleerde aankondiging van alle artikelen niet zinvol. Ik beperk me tot het aanstippen van enkele algemene punten.

Over de aantallen leesgezelschappen in de verschillende landen bestaan slechts schattingen. Marlies Stützel-Prüsener vermoedt dat er in Duitsland in de tweede helft van de achttiende eeuw ongeveer vijfhonderd waren, Martin Welke meent dat dit aantal twee keer zo hoog moet zijn en Buijnsters komt voor de Nederlanden in dezelfde periode op een getal van ongeveer driehonderd. Deze cijfers zullen wel afhankelijk zijn van wat men onder een leesgezelschap wil verstaan. Alleen Buijnsters licht toe hoe hij tot zijn schatting kwam. Hij heeft daarvoor gebruik gemaakt van lijsten waarop intekenaren van bepaalde boeken staan vermeld. Daaruit blijkt dat zich in de jaren tachtig van de achttiende eeuw overal in de Republiek leesgezelschappen bevonden, zelfs in kleine plaatsen, en dat er soms meer dan een gezelschap in een plaats bestond. Behalve Stützel-Prüsener gaat geen van de overige auteurs verder op de geografische verspreiding van de leesgezelschappen in. Zij constateert dat de stichtingen zich in Duitsland verspreidden van het noorden naar het zuiden en tevens dat vooral in de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw nieuwe leesgezelschappen werden opgericht. De artikelen in de bundel gewijd aan afzonderlijke leesgezelschappen geven uitvoerige informatie over hoe het in een dergelijk gezelschap toeging, hoe ze georganiseerd waren, hoe vaak men bijeen kwam en wat men las en besprak. Schat men het gemiddelde aantal leden op twintig tot vijftig, dan kan men niet anders concluderen, zo onderstreept Martin Welke, dat slechts een fractie van de bevolking er deel van uitmaakte. Men moet de maatschappelijke betekenis van dit verschijnsel dus niet overschatten. De meeste bijdragen in de bundel laten zien dat Otto Dann gelijk heeft met zijn veronderstelling dat het overwegend de burgerij is, althans in de tweede helft van de achttiende eeuw, die zich tot deze organisatievorm voelde aangetrokken. Steeds zijn het in de verschillende landen dezelfde groeperingen, mensen uit de vrije beroepen, kooplieden, ambtenaren, die als dragende leden van leesgezelschappen bekend zijn. In het begin van de negentiende eeuw nemen het aantal en de betekenis van de leesgezelschappen in West-Europa sterk af. Dit komt enerzijds door het goedkoper worden van boeken en tijdschriften, waardoor een gemeenschappelijke aanschaf minder nodig werd, door de toename van het aantal bibliotheken en van wetenschappelijke genootschappen, anderzijds door de wantrouwende houding van de overheden aan het eind van de achttiende eeuw. Die is niet onterecht, want in een aantal landen zijn in deze tijd de samenkomsten als leesgezelschap in feite een dekmantel geworden voor het ontplooiën van politieke activiteiten. Het artikel van Henk Reitsma over de rol van leesgezelschappen in Amsterdam in de laatste twee decennia van de achttiende eeuw laat zich zelfs nagenoeg uitsluitend lezen als een bijdrage aan de politieke geschiedenis. Mede als reactie op deze politisering krijgen andere gezelschappen steeds meer het karakter van zuivere gezelligheidsverenigingen. Dit blijkt b.v. uit de toename van ontspanningslektuur in de lijsten van aangeschafte werken; deze ontbrak grotendeels in de voorafgaande periode. Ook vrouwen worden nu toegelaten als lid, in tegenstelling tot de tijd daarvoor.

Op twee plaatsen komt in het boek het probleem van de continuïteit aan de orde. Martin Welke wijst er op, op grond van o.a. rekeningen en ooggetuigeverslagen, dat in Duitsland al sinds het eind van de zeventiende eeuw kranten gezamenlijk werden aangeschaft en gelezen in kloosters, aan vorstelijke hoven, op scholen en in kringen rond predikanten en onderwijzers op het platteland. Dezelfde functie die leesgezelschappen hadden voor de burgerij hadden volgens Klaus Tenfelde in Duitsland de 'Arbeiterbildungsvereine' voor geschoolde

arbeiders als kleermakers, meubelmakers en drukkers. Ze werden al in de jaren twintig van de negentiende eeuw opgericht in de steden, kregen een inzinking na 1848 en bloeiden in de jaren zestig weer op. Pas in de jaren tachtig nemen ook industriearbeiders deel aan deze verenigingen. Evenals de leesgezelschappen zijn ze gericht op emancipatie, vorming en gezelligheid, maar het gezamenlijk aanschaffen van boeken en tijdschriften komt veel minder voor. Men richtte zich meer op culturele activiteiten als zang en toneel. Tenfelde wil dan ook geen directe lijn trekken van de leesgezelschappen naar deze arbeidersverenigingen, maar meent wel dat de leesgezelschappen een klimaat hebben geschapen waarin deze latere verenigingen konden ontstaan. De artikelen in de bundel hebben gemeen dat aan de omstandigheden waaronder leesgezelschappen konden ontstaan, van karakter veranderden of van het toneel verdwenen slechts in zeer algemene termen aandacht wordt besteed. Men wijst op de sociale veranderingen in de achttiende eeuw, op de invloed van de Verlichting, die zich uitte in een behoefte zich te ontwikkelen, en op die van de Franse Revolutie die zijn weerslag had op de houding van de overheid tegenover de leesgezelschappen. Ook een vergelijking, zoals de ondertitel van het boek suggereert, tussen de situatie in de verschillende Europese landen, in de zin dat overeenkomsten en verschillen worden aangegeven en verklaard, blijft goeddeels achterwege. Wel komt uit de inleiding van Dann en de twee artikelen over Oost-Europa naar voren dat de geschiedenis van de leesgezelschappen daar een enigszins ander verloop heeft gehad dan in West-Europa. Niet alleen ontstonden of bloeiden de leesgezelschappen daar pas in de loop van de negentiende eeuw, ook waren het, door de verschillen in de maatschappelijke verhoudingen, niet zozeer burgers maar meer jonge intellectuelen uit de adel die dergelijke bijeenkomsten hielden. Behalve de ideeën van de Verlichting speelde bij de vorming van leesgezelschappen ook het nationalisme van de verschillende volken een rol.

Het voordeel van een bundel als deze is dat men, juist door het verschillend karakter van de bijdragen, een goede indruk krijgt van de verschillende kanten van de problematiek bij de bestudering van leesgezelschappen. Een volledig beeld kon niet worden geboden, zoals Dann aan het eind van het boek ook benadrukt. Duidelijk is dat er nog veel gedaan moet worden, ook voor Nederland, waar tot in de negentiende eeuw leesgezelschappen werden opgericht. Het boek eindigt met een naar volledigheid strevende bibliografie. Daaraan kunnen voor Nederland nog worden toegevoegd: A.J. Verschoor, *Een Haarlems leesgezelschap*. De Nieuwe Taalgids 61 (1968) p. 157-161; J.A.F. Janzen, *Van Allerlei Slag; de lotgevallen van een typisch Utrechts leesgezelschap*. Jaarboek Oud-Utrecht 1975, p. 131-160. En onlangs verscheen een artikel van F.F.M. Ector, *Onder de zinspreuk Concordia*. In: *Eindhoven door de eeuwen heen*. Onder redactie van J. Spoorenberg en H.A.M. de Wit. Eindhoven 1982, p. 109-132. - J. Helsloot.

Eicke, Dagmar-Renate. *'Teenager' zu Kaisers Zeiten. Die 'höhere' Tochter in Gesellschaft, Anstands- und Mädchenbüchern zwischen 1860 und 1900*. Marburg 1980, Marburger Studienkreis für europäische Ethnologie E.V. (Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosoziologie 11). 309 p., f 36,-.

De periode waarop deze studie betrekking heeft, kenmerkt zich door grote veranderingen in de Duitse maatschappij. Binnen nagenoeg een generatie groeide uit het overwegend agrarische Duitsland een industriestaat, hetgeen gevolgen had voor zowel gezinsstructuur (van grootfamilie naar kernfamilie/ van meer-generatie-gezin naar twee-generatie-gezin) als maatschappijstructuur (vermindering van het aantal boeren, groei van de arbeidersklasse, door de Gründerzeit de opkomst van een nieuwe klasse van industriëlen). Om antwoord te

vinden op de vraag hoe de burgerij op deze veranderingen reageerde en meer specifiek welke de consequenties waren voor opgroeiende burgerdochters analyseerde de auteur de etiquetteboeken en meisjesliteratuur uit die tijd en onderzocht zij de samenhang tussen deze bron(nen) en de historische realiteit. In de etiquetteboeken zijn de maatschappelijke veranderingen indirect te bespeuren. Ten eerste verschijnen er in de genoemde periode steeds meer, ten tweede worden de regels en voorschriften allengs meer verfijnd en dwingender: door de toenemende differentiatie van sociale groeperingen ontstond een toenemende behoefte zich door zijn omgangsvormen te onderscheiden van en af te zetten tegen anderen, met name tegen de 'nouveau riche'. De kinder- en vooral de meisjesliteratuur is geheel en al in overeenstemming met de heersende staatsideologie die gekenmerkt werd door conservatisme (Pruisische Junker) en gericht was op stabilisatie ('Wir sind saturiert'). De opvoeding had ten doel het kweken van gehoorzame en onderdanige burgers: kinderen tegenover hun ouders, vrouwen tegenover hun echtgenoten, mannen tegenover hun meerderen in de maatschappij. Het overheersende thema in deze literatuur is dan ook de vernietiging van de individualiteit van de vrouwelijke hoofdpersonen en het kritiekloos leren accepteren van bestaande normen en waarden. Het meisjesboek is volgens de auteur in de tweede helft van de negentiende eeuw geworden tot een instrument van een bepaalde maatschappelijke laag, en daarmee van de staat, om diens macht te bestendigen en te versterken. – M.v.D.

Faber, Michael. *Schausteller. Volkskundliche Untersuchung einer reisenden Berufsgruppe im Köln-Bonner Raum.* Bonn 1981, Ludwig Röhrscheid Verlag. (Rheinisches Archiv 113). 308 p., 14 tab., 1 diagr., 74 ill.; ISBN 3-7928-0446-8.

Van 1976 tot en met 1978 heeft de auteur onderzoek verricht naar het leven van exploitanten van o.a. draaimolens, schiettenten, achtbanen, reuzenraden, botsauto's, loterijen, kramen met snoep en etenswaren in de omgeving van Keulen en Bonn. Op het resultaat ervan in hij gepromoveerd bij H.L. Cox. De wijze waarop deze kermisklanten in hun levensonderhoud voorzien, verschilt op een aantal punten van die van hun medeburgers. Zij oefenen hun bedrijf alleen uit tijdens het seizoen, dat van pasen tot eind oktober loopt. Zij bezoeken in die tijd gemiddeld vijftientig standplaatsen, overwegend kermissen in dorpen en stadswijken. Deze verplaatsingen betekenen niet alleen onregelmatige werktijden, zij hebben de kermismensen er ook toe gebracht tijdens het seizoen te overnachten in met de attracties meegevoerde woonwagens of caravans. Kenmerkend is verder dat naast een aantal knechts alle leden van een gezin of familie meewerken bij de exploitatie van het bedrijf. Van de familieverhoudingen, van de mogelijkheden voor kinderen van kermisklanten om onderwijs te volgen en, in het bijzonder, van de behuizing tijdens en na het seizoen, geeft de auteur een gedetailleerd beeld. Op het eerste gezicht is men misschien geneigd de kermismensen te beschouwen als een homogene, gesloten groep. Naar buiten, b.v. in hun verenigingen, treden zij inderdaad zo op. Ten opzichte van andere mensen leiden zij tevens een nogal geïsoleerd bestaan; in hun vrije tijd gaan zij nauwelijks met anderen om. Maar door hun seizoenwerk is b.v. deelname aan het plaatselijk verenigingsleven ook niet goed mogelijk. Toch bleek de auteur, bij de door hem onderzochte huwelijken, dat ongeveer de helft buiten de eigen kring een partner vindt. Dat de kermismensen een aparte taal zouden spreken is niet juist. Sommigen van hen gebruiken wel een aantal afwijkende woorden, maar die geven veel meer een aanwijzing voor het bestaan van sociale verschillen binnen de eigen groep. Deze komen ook in andere opzichten naar voren. Er zijn grote en kleine bedrijven en het maakt wat uit of men tijdens het seizoen in een luxueuze woonwagen of in een kleine caravan woont. De kermisklanten zelf maken een onderscheid tussen vier subgroepen, met

een verschillend sociaal prestige. Dat is enerzijds afhankelijk van de tijd die een familie als kermisklant werkzaam is, anderzijds van het type bedrijf dat men uitoefent. Deze criteria kunnen echter nog wel eens door elkaar lopen. Mensen die pas op de kermis werken hebben soms de grootste bedrijven. Maar door de grote investeringen die zij moeten doen, door hun hypotheeklasten en door de modegevoeligheid van juist de grotere attracties, gaat het de kleine bedrijven vaak weer meer voor de wind dan de grote. De auteur kon vaststellen dat de onderlinge concurrentie en de tegenstelling tussen arm en rijk de laatste tijd aan het toenemen zijn. Het bovenstaande geeft het grootste deel van het boek in hoofdlijnen weer.

De auteur heeft zijn gegevens overwegend verzameld door eigen waarnemingen en door gesprekken met kermismensen. Van de wijze waarop hij te werk gegaan is geeft hij een uitgebreid verslag; in een diagram kan men zelfs het verloop van het onderzoek nauwkeurig volgen. Al snel bleek hem dat het werken met een schriftelijke enquête zinloos was. Nadat hij zich grote moeite had getroost om achter de adressen van kermismensen te komen kreeg hij, ondanks een aankondiging van het onderzoek in het vaktijdschrift en een artikel in een publicatie van de bond van kermismensen, welgeteld één bruikbaar antwoord terug. Hij besloot toen zelf naar de mensen toe te gaan. Na enkele eerste toevallige contacten slaagde hij er in een kring van informanten op te bouwen die wat betreft omvang en het type van het bedrijf, het aantal familieleden dat er werkte en de wijze van wonen representatief was voor de wereld van kermismensen in het door hem onderzochte gebied. Bij elkaar sprak hij met 31 families die samen 55 bedrijven bezaten, d.w.z. ongeveer een kwart van het totale aantal bedrijven. Wel kreeg hij bij de grote bedrijven minder makkelijk een voet aan de grond dan bij de kleine. De meeste mensen bezocht hij meermalen. Tijdens de interviews probeerde hij een vragenlijst af te werken, maar daarbij ondervond hij nogal eens problemen. Soms waren de vragen te abstract gesteld, in andere gevallen waren ze in de ogen van de informanten onbenullig. Dit dwong hem tot het voeren van ongestructureerde gesprekken, waarbij de informanten dikwijls uit eigen beweging dingen vertelden. Die bereidheid nam toe naarmate de onderzoeker zelf nieuwtjes over andere kermismensen kon meedelen. Hij maakte een groot aantal foto's en werkte bovendien tijdens het seizoen twee weken mee als knecht.

De opzet van het onderzoek was een indruk te geven van hoe het bij deze beroepsgroep achter de schermen toegaat. Omdat de auteur aan zoveel mogelijk aspecten daarvan aandacht wil schenken, heeft hij zijn onderzoek beperkt tot het eerder genoemde gebied rond Keulen en Bonn. Het is een beschrijvende studie geworden die zich bovendien nagenoeg uitsluitend richt op de jaren waarin het onderzoek werd uitgevoerd. Een probleemstelling, in de zin dat naar verbanden tussen verschijnselen wordt gezocht, ontbreekt. Dit hoeft men de auteur natuurlijk niet euvel te duiden, gezien alleen al de grote hoeveelheid gegevens die hij boven tafel brengt. Wel is het jammer dat hij de kansen voor een historische benadering heeft laten liggen. Hij geeft aan de hand van literatuur alleen een korte historische inleiding, waaruit blijkt dat het huidige kermisbedrijf in de loop van de negentiende eeuw vaste vorm heeft gekregen. Een historisch onderzoek naar de leefwijze van de kermismensen kan naar zijn mening nu nog niet geschieden, omdat de daarvoor benodigde bronnen nog onvoldoende zijn ontsloten. Van pogingen die te zoeken of bestaande bronnen hierop door te nemen, zoals vergunningen, plaatselijke verordeningen, archieven van de bonden van kermismensen of kranteberichten, maakt hij slechts kort gewag. Alleen in zijn beschouwing over de woonwagens laat hij aan de hand van advertenties in het sinds 1883 verschijnende vaktijdschrift en van catalogi van fabrikanten zien hoe deze in de loop van de tijd van vorm veranderd zijn en wijst hij op het toenemend gebruik van caravans sinds de jaren zestig.

Nog in twee andere opzichten doet zich de beperking van de opzet van de studie gevoelen.

Vanuit zijn voorkeur om over de mensen te schrijven is de geringe aandacht van de auteur voor het kermisbedrijf zelf wel begrijpelijk. Toch ontbreekt hierdoor in het boek een nogal wezenlijk aspect van hun dagelijks bestaan. Juist van een volkskundige zou men meer belangstelling verwachten voor wat er tijdens een kermis gebeurt en voor de veranderingen die de kermis heeft ondergaan. Terloops vermeldt de auteur dat sommige typen attracties erg gevoelig zijn voor schommelingen in de belangstelling van het publiek, dat andere zich heel lang kunnen handhaven (zoals de tentoonstelling van rariteiten) en dat de recente nostalgiegolf weer oude vermaken heeft doen terugkeren (zoals de draaimolen met stoeltjes aan ijzeren kettingen). Bij de prijzen die men kon winnen domineerden in de jaren zestig de poppen met bonte Spaanse jurken, terwijl in de jaren zeventig meer teddyberen werden meegegeven. Naast zoet, vis en worst kan men bij de kramen met etenswaren nu ook pizza's krijgen. Om hun inkomsten te vergroten worden op initiatief van de kermismensen tegenwoordig buiten het eigenlijke seizoen ook zgn. kermis-, carnavals-, lente- en herfstmarkten georganiseerd. Deze veranderingen zijn op het eerste gezicht misschien triviaal. Sommige kunnen echter aanleiding zijn tot vragen over veranderingen in het gedrag van de bezoekers van de kermis, in hun sociale achtergrond of leeftijd of in hun houding tegenover hetgeen op de kermis geboden wordt, en vandaar weer naar de weerslag die deze veranderingen hebben gehad op het leven van de kermismensen. Ook op een ander punt mist men in dit boek, dat op het eerste gezicht ook door een socioloog geschreven had kunnen zijn, de meer specifiek volkskundige problematiek. Slechts summier komt de functie van tradities in het leven van de kermismensen aan de orde. De auteur wijst er alleen op dat b.v. doop en huwelijk, het nieuwjaarswensen en de gebruiken bij de afsluiting van het seizoen in eigen kring plaatsvinden. Hierdoor wordt de groepsidentiteit benadrukt, maar evenzeer het isolement ten opzichte van andere mensen bevorderd. In het lange hoofdstuk over het wonen van de kermisklanten komt ter sprake dat het gebruik van een woonwagen tijdens het seizoen mede een kwestie van traditie is. Graag zou men dan wat meer willen weten over de verhouding tussen rationele en irrationele overwegingen bij het vasthouden aan deze manier van leven. De auteur verklaart echter dat hij over deze aspecten kort heeft willen zijn, omdat ze naar zijn oordeel een zelfstandige behandeling verdienen.

Ontbreekt een probleemstelling, de auteur heeft met zijn boek wel een doelstelling. Uit een aantal incidentele opmerkingen blijkt dat hij er op uit is het beeld te corrigeren dat mensen van kermisklanten hebben. Om er achter te komen hoe men over dit beroep denkt, heeft hij een toevallige verzameling van een dertigtal artikelen uit de jaren zeventig over kermismensen in kranten en tijdschriften doorgenomen. En in de binnenstad van Bonn heeft hij aan zestig voorbijgangers hun mening over deze groepering gevraagd. Uit deze onderzoekjes bleek dat de kermismensen zelf zich zo positief mogelijk voordoen en benadrukken dat zij erg hard werken, en dat zelfs de mensen die op een of andere manier contact hadden gehad met kermisklanten toch een vooroordeel tegen hen koesterden. B.v. dat zij 's winters niet zouden werken, geen vaste woonplaats zouden hebben of dat het schoolbezoek van hun kinderen erg laag is. Deze opvattingen zijn niet juist. Sommige kermismensen werken 's winters als bouwvakker of chauffeur en men woont dan op een vast adres, op een woonwagenterrein of in een gewoon huis. In het bijzonder keert de auteur zich tegen het idee dat de kermismensen 'varende lieden' zouden zijn, die er een nogal vrije en ongedwongen levenswijze op na houden. Hij benadrukt daarentegen dat zij mensen als iedereen zijn, die alleen door hun beroep een deel van het jaar mobiel leven, en in dit opzicht niet verschillen van b.v. vertegenwoordigers of chauffeurs op de lange afstand. Dit verzet tegen een romantisch beeld heeft ook zijn neerslag gevonden in de stijl waarin het boek geschreven is. Een aantal jaren geleden hebben de antropologen Brunt en Bovenkerk gepleit voor meer aandacht voor wat

zij noemden de 'rafelrand' van de samenleving, waartoe men vanuit hun optiek ook de kermisklanten zou kunnen rekenen. Onderzoekers zouden van deze groeperingen 'levens-echte' beschrijvingen moeten geven (zie V.B. 4,1 p. 65-66; 4,2 p. 123). Faber heeft daar bewust van afgezien. Zijn boek heeft het karakter gekregen van een zeer gedegen, maar nogal droog ambtelijk rapport. Gezien zijn engagement en zijn doelstellingen is dat in dit geval alleen maar te prijzen. - J. Helsloot.

Folklore studies in honour of Herbert Halpert. A Festschrift edited by Kenneth Goldstein and Neil V. Rosenberg with the assistance of Richard E. Buehler, Sonia Paine and Leslie Prosterman. St. John's, Newfoundland, 1980, Memorial University of Newfoundland. 395 p., 3 ill.; f 46,-; ISBN 0-88901-019-6.

Deze feestbundel is samengesteld ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Herbert Halpert. Halpert heeft zich in hoofdzaak bezighouden met de volksletterkunde en hierover gaan dan ook de meeste van de 28 artikelen van de bundel. Voor een internationaal publiek zijn ze niet allemaal even belangwekkend. Na een biografische schets met bibliografie door *Neil V. Rosenberg* (1-30) volgt een artikel van *Roger D. Abrahams* over de functie van raadsels die zou bestaan in het spelen met taboes en de bevestiging ervan (31-53). *Ernest W. Baughman* vraagt zich af hoe het komt dat in het noorden van Indiana zo weinig folklore bekend is. De oorzaak zoekt hij in het feit dat in het begin van de twintigste eeuw overwegend jonge mensen de streek bevolkt hebben, in de wens om snel Amerikaan te worden (de meesten waren Duitsers, Ieren en Engelsen), en tenslotte in de Eerste Wereldoorlog die dit proces versneld heeft (65-73). *Richard M. Dorson* constateert in de recensies op zijn boek *The British Folklorists* een negatief vooroordeel tegenover de volkskunde en zet uiteen waarom hij het Great Team van volkskundigen (Lang, Clodd, Gomme, Nutt en Hartland) zo bewondert door ze qua levensstijl, productiviteit, literaire kwaliteiten en opvatting van en liefde voor het vak te vergelijken met de gemiddelde, huidige volkskundige aan Amerikaanse universiteiten (145-155). *A. E. Green* heeft in 1970 bij 84 schooljongens van 11-13 jaar in Leeds (Engeland) geïnformeerd waarmee ze door hun ouders worden bangemaakt. In de 150 dreigementen wordt driemaal met vader bedreigd, 63 maal met een externe figuur (duivel, politieman, boeman enz.) en 84 maal met concrete straffen (slaag, vroeg naar bed, geen zakgeld, thuisblijven e.d.) (187-210). *Wayland D. Hand* geeft een overzicht van de diverse verklaringen voor het strontje op het oog. In Europa en de VS zijn defaeceren en urineren op de openbare weg meestal de oorzaak (211-223). *William Hugh Jansen* gaat na welke functies locale sagen vervullen voor verteller (o.a. demonstratie van diens voordrachtskunst en superioriteit als persoon) en voor toehoorders (o.a. vermaak, bevestiging van bepaalde denkbeelden en van de eigen voortreffelijkheid) (259-269). De gewoonte om in de kersttijd verkleed langs de huizen te gaan om geld kwam in Engeland in twee vormen voor. Bij de ene vorm ging men slechts langs de huizen van de eigen sociale groep. De bewoners moesten dan raden wie ze voor zich hadden. Bij de andere vorm ging men de huizen van de rijkere langs waarbij een toneelstukje werd opgevoerd. Slechts aan die laatste vorm is door Engelse volkskundigen aandacht geschonken en dat komt volgens *Martin J. Lovelace* door hun burgerlijke afkomst en door hun idee dat dit spel de rest van een vruchtbaarheidsrite was. Verder hebben ze de eerste vorm, waargenomen in Newfoundland (Canada), als een degeneratievorm van dit Engelse spel opgevat. Ten onrechte, want Lovelace heeft in 1976 kunnen aantonen dat de eerste vorm ook in Engeland bekend is geweest en dus vandaaruit naar Newfoundland overgeplant kan zijn (271-281). *Gerald L. Pocius* stelt dat de geschiedschrijving van de volkskunde in Engeland eenzijdig gericht is

geweest op de negentiende- en twintigste-eeuwse mythologen en relictenjagers. Over het hoofd gezien zijn mensen die de plattelandscultuur in samenhang met sociale en economische ontwikkelingen bekeken. Een vroege representant hiervan is Georg Sturt die rond de eeuwwisseling in een reeks van publicaties de plattelandscultuur als een organisch gegroeide en veranderende eenheid heeft trachten te beschrijven (283-301). *Neil V. Rosenberg* beschrijft de totstandkoming van een verzameling van 700 liederen van een ca. 40 jaar oude vrouw in de VS. De liederen zijn afkomstig van haar vader, uit kranten en tijdschriften en van radio en TV. De verzameling gebruikt ze om alleen te zingen. De verzameling weerspiegelt dan ook haar persoonlijke voorkeur, niet die van een publiek. Haar man, die wel voor publiek zingt, maakt ook gebruik van de verzameling (315-333). *Gerald Thomas* constateert sinds 1970 onder de franstalige bevolking op Newfoundland een verminderde belangstelling voor het vertellen en beluisteren van sprookjes. Ze worden te langdradig gevonden en hun functie is de laatste jaren overgenomen door televisie-series die qua structuur en stijlmiddelen overeenkomsten vertonen met het sprookje (343-351). *J.D.A. Widdowson* tenslotte heeft 33 meisjes van 11-13 jaar een vragenlijst laten invullen over de verklaringen voor diverse meteorologische verschijnselen zoals sneeuw, donder, regen, zonneschijn, hagel en mist. Deze verklaringen gebruiken volwassenen, vooral vrouwen, tegenover kleine kinderen. Het artikel bevat een opsomming van de verschillende verklaringen voor deze verschijnselen (353-376). - A.J. Dekker.

Geerlings, Frans G.J. *Het draakspelen. Van de Gregorius-legende tot het unieke openluchtspel te Beesel.* Maasbree 1981, De Lijster. 199 p., talrijke foto's: f 25,-; ISBN 90-6486-021-1.

Geerlings geeft een overzicht van het ontstaan en verloop van het draakspelen in het algemeen in Europa en in het bijzonder in Beesel aan de hand van veel bronnen en eigen archiefonderzoek. Het boek is verlicht met foto's van opvoeringen uit de periode 1919-1981. - J.J.S.

Haks, Donald. *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven.* Assen 1982, Van Gorcum. (Van Gorcum's historische bibliotheek 98). XVI, 296 p., 10 ill., 22 tab.; f 49,50; ISBN 90-232-1938-4.

Centraal in deze studie staat de vraag of in het Holland van de zeventiende en achttiende eeuw al gesproken kan worden van het moderne of conjugale gezin in tegenstelling tot het zogenaamde familiehuishouden. Haks komt op grond van moralistische literatuur en processtukken uit die tijd (verzoeken om dispensatie van de verboden graden bij het huwelijk, vaderschapsacties, processen rond trouwbeloften en tegenwerking van ouders, echtscheidingsprocessen e.d.) tot de conclusie dat het conjugale gezinstype in overheersende mate aanwezig was en dat Holland hiermee aansluit bij een groter geografisch verspreidingsgebied waartoe ook Engeland en Noord-Frankrijk behoren.

De processtukken die Haks heeft gebruikt hebben betrekking op Leiden, Maassluis en Wassenaar en beslaan de periode 1670-1795. Uit deze processtukken kunnen interessante ontwikkelingen in de gebruiken en opvattingen betreffende het huwelijk worden gereconstrueerd. Zo ziet men de juridische kracht van de trouwbelofte steeds verder afnemen. De hogere rechtscolleges stelden steeds hogere eisen aan het bewijs van de trouwbelofte en schroomden niet het vonnis van lagere rechtbanken te corrigeren. Een religieuze fundering van de waarde van de trouwbelofte komt in de achttiende-eeuwse stukken niet meer voor. De processtukken geven ook inlichtingen over de manier waarop ongehuwden elkaar

leerden kennen en met elkaar omgingen, over hun verhouding tot de ouders, en de motieven om een huwelijk te sluiten. In de achttiende eeuw worden in toenemende mate persoonlijke gevoelens zoals wederzijdse liefde, liefdesverdriet, geluk en ongeluk als argumenten i.v.m. het huwelijk gehanteerd.

Haks meent dat de jongelui in het algemeen de keuze van hun hart hebben kunnen volgen en dat de invloed van de ouders en de buurt hierop gering geweest is. Wat dit laatste betreft wijst hij o.a. op de verminderende betekenis van de buurt als organisatievorm in diverse steden en de toenemende neiging onder elite en burgerij om de bruiloft in kleinere kring te vieren. Ook het feit dat er in Holland geen gegevens over volksgerichten bekend zijn ziet hij als een aanwijzing voor de geringe sociale controle van de buurt op het doen en laten van het individu. Het schutten van het bruidspaar met de bedoeling een tractatie af te dwingen beschouwt Haks terecht niet als volksgericht. Het doet overigens vreemd aan dat hij wel even die mogelijkheid serieus schijnt te overwegen (p. 67), maar geen aandacht schenkt aan de sanctie op de weigering om te tracteren. De sanctie kan wel als volksgericht beschouwd worden, terwijl het schutten op zich op een zekere betrokkenheid van de omgeving wijst.

De vraag is in hoeverre de gegevens van Haks representatief zijn voor 'Holland'. Die representativiteit wordt in hoge mate bepaald door het karakter van zijn belangrijkste bron: de huwelijksprocessen. In de eerste plaats hebben de stukken slechts betrekking op Leiden, Maassluis en Wassenaar. Wassenaar, de enige plattelandsgemeente, is bovendien voor 80% katholiek en dus niet erg karakteristiek voor het Hollandse platteland. Een verdere beperking is gelegen in de bron zelf. Haks is zich daar wel van bewust. Het is vooral de kleinere burgerij die sterk vertegenwoordigd is in de stukken. Een klein beetje geld was toch wel nodig om een proces te voeren, en ook wel enige ontwikkeling. Verder dienen de verklaringen van de betrokkenen te worden gezien in het licht van de wens om het proces te winnen. Dit in aanmerking genomen, kan de bron ons toch heel wat gegevens over het dagelijks doen en laten van de mensen verschaffen. - A.J. Dekker.

Hansen, Wilhelm. *Hauswesen und Tagewerk in alten Lippe. Ländisches Leben in vorindustrieller Zeit.* Münster 1982, Aschendorff. (Schriften der Volksk. Kommission f. Westfalen 27). 512 p., 1356 ill. op 160 pl., 5 kleurenpl., krt., tab.; DM 52,-; ISBN 3-402-05665-8.

Siuts, Hinrich. *Bäuerliche und handwerkliche Arbeitsgeräte in Westfalen. Die alten Geräte der Landwirtschaft und des Landhandwerks 1890-1930.* Münster 1982, Aschendorff. (Schriften der Volksk. Kommission f. Westfalen 26) VI + 442 p., 1700 ill. op 202 pl., 2 krt.; DM 98,-; ISBN 3-402-05777-8.

De vrijwel gelijktijdige verschijning van twee belangrijke studies over eenzelfde onderwerp vraagt als 't ware om een gezamenlijke bespreking. Dit wordt nog meer voor de hand liggend wanneer de schrijvers zich ten dele op hetzelfde geografische gebied hebben bewogen, zoals bij Hansen en Siuts het geval is. Siuts behandelt de landbouw- en ambachtsgereedschappen van geheel Westfalen; Hansen beperkt zich tot de gereedschappen van de binnen Westfalen gelegen Kreis Lippe.

Ofschoon beide boeken bepaalde overeenkomsten vertonen (en uiteraard dikwijls dezelfde voorwerpen beschrijven), zijn zij bij nader inzien duidelijk verschillend van opzet. Het boek van Hansen doet op het eerste gezicht denken aan het nog steeds bewonderenswaardige boek van Wilhelm Bomann, *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen* (Weimar 1927), het eerste Duitse boek op dit gebied van onderzoek. De titels van beide laatstgenoemde boeken zijn vrijwel identiek, de schrijvers brachten beide een museumcollectie uit een beperkt gebied bijeen en beschreven deze aan het einde van hun

carrière in een samenvattend overzicht. Beide auteurs plaatsten de voorwerpen in het kader van 'Haus und Hof'. Behalve de voorwerpen zelf hebben zij ook getracht de wijze waarop de voorwerpen gebruikt werden te behandelen. Daarmee houden de overeenkomsten echter op. De niet-wetenschappelijk gevormde textielfabrikant Bomann beschreef de boerderij, het huisraad, de landbouw- en ambachtsgereedschappen in een doorlopend verhaal. De academicus Hansen koos een andere weg. Zijn boek begint met een algemene inleiding, waarin hij in zeer grote lijnen de staatkundige en demografische geschiedenis, de ontwikkeling van de bestaansbronnen en van de economische en sociale verhoudingen enz. beschrijft. Hoezeer ik mij ervan bewust ben dat het schrijven van een historische inleiding bij een boek als dit eigenlijk een onmogelijke opgave is, alleen al door de vele beperkingen die de schrijver zichzelf moet opleggen, kan ik deze inleiding niet het sterkste deel van het boek vinden. Het is niet meer dan een opsomming van een aantal losse feiten, die niet nader worden geanalyseerd. Maar dit terzijde.

Het corpus van het boek word gevormd door de tekeningen, die telkens per onderwerp zijn bijeengebracht op de rechterpagina en op de linker pagina in korte bijschriften, en dus niet zoals bij Bomann in een doorlopende verhalende tekst, worden toegelicht. De toegepaste wijze van tekenen, die weer enigszins aan die van Bomann doet denken, is er op gericht de vorm van de voorwerpen duidelijk te laten uitkomen. Daarnaast is er kennelijk naar gestreefd de tekeningen een esthetisch aspect te geven. De versieringen die op de voorwerpen voorkomen zijn dikwijls gedetailleerd uitgewerkt en de structuur van het materiaal, waaruit zij vervaardigd zijn, is door arceringen aangeduid. Bijzonder instructief zijn de schematische voorstellingen van het tehoop- en uiteenploegen (pl. 66) en van het beladen van een boerenwagen met graanschoven (pl. 76).

De wijze waarop de afgebeelde voorwerpen werden gebruikt, wordt behalve door de bijschriften dikwijls ook nog toegelicht d.m.v. reproducties van oude schilderijen e.d. Nu zijn iconografische bronnen in vele gevallen verhelderend en onmisbaar, maar dan moeten ze wel kritisch getoetst en gehanteerd worden. Kunstenaars hebben nu eenmaal zelden de bedoeling een fotografische weergave van de werkelijkheid te geven, zij gaan anders te werk dan een technisch tekenaar en als men kunstprodukten anders wil gebruiken dan bij wijze van aantrekkelijke bladvulling, dient men daarmee rekening te houden. Hansen neemt, naar het mij voorkomt, te spoedig aan dat beeldende kunstenaars voorwerpen volgens documentaire maatstaven hebben afgebeeld. Zo blijkt het hem niet te zijn opgevallen dat de aanspanning van de runderen bij de ploeg uit het Breviarium Grimani (en dus ook op de door hem op p. 152 overgenomen reconstructietekening van P. Lindemans) onjuist is getekend. In werkelijkheid werden de runderen namelijk niet aan het vooreinde van de ploegboom, maar aan de dissel van de voorkar gespannen. Ook dient er voor gewaakt te worden afbeeldingen uit een ander land of een andere tijd zonder commentaar te gebruiken om een situatie in de eigen streek op een bepaald moment toe te lichten. De door Hansen gereproduceerde mandenmaker van Jan Luiken bijv. lijkt op het eerste gezicht wel op dezelfde wijze te werk te gaan als zijn latere collega in Lippe (pp. 492-493), maar de Nederlandse mandenmaker zat bij het werk op een plank op de grond, terwijl de Lippische mandenmaker op een bankje zat en tevens gebruik maakte van een schuin aflopende werkbank, die bij Luiken niet aanwezig is. Evenzo kan het boren van naven van wagenwielen in Lippe op de keper beschouwd niet met de gravure van Luiken worden geïllustreerd. In Lippe geschiedde dit werk op een vrij hoge bok, in ons land boven een kuil in de grond. De vele vlot getekende schetsen van Wilhelm Busch, o.a. uit Max und Moritz, kunnen m.i. evenals verschillende facsimile-reproducties alleen gereproduceerd zijn om het boek aantrekkelijker te maken voor een groter publiek. Zij hebben beslist niet de pretentie bepaalde

bedrijfs- of beroepsbezigheden op documentair verantwoorde wijze af te beelden.

De bijschriften, grotendeels berustend op mondelinge informatie van oude boeren, zijn naar mijn smaak toch wel wat al te beknopt uitgevallen. Juist omdat Hansen zich met nadruk en terecht afzet tegen een vorige generatie museumdirecteuren, die slechts volstond met het bijeenbrengen van voorwerpen maar daarbij het verzamelen van gegevens o.m. over het gebruik van deze voorwerpen verwaarloosde, viel mij zijn eigen boek in dit opzicht wat tegen. Weliswaar wordt aan het einde van het boek in een uitvoerige Quellennachweis een overzicht van archivalische en gedrukte bronnen gegeven, waarin men nadere gegevens kan vinden, maar deze zullen vanwege hun Lippische origine voor velen niet of zeer moeilijk zijn te raadplegen. Zo had ik bijvoorbeeld graag willen weten, waarvoor de houten klos halverwege de ploegboom van de afgebeelde ploegen (pl. 61, nrs. 2 en 3) heeft gediend. In de tekst met bijschrift bij de graanharp wordt slechts vermeld dat deze diende om stroresten uit het graan te verwijderen, niet dat de graanharp in de eerste plaats gediend heeft om het graan bij het marktschoon maken te zuiveren van stof, te kleine korrels en kalenders (korenworm). De werking van de graanharp is voor een leek onbegrijpelijk, omdat in het bijschrift (p. 194) niet wordt vermeld, dat het te zuiveren graan uit een voorraadbak naar beneden glijdt over een rooster van koper- of ijzerdraad. De periode die het boek bestrijkt is aangegeven met de vage term 'voorindustriële tijd'. Een chronologisch overzicht van de ontwikkeling van de verschillende voorwerpen verwachtte men echter niet.

Het boek wordt besloten met een uitvoerig overzicht van dialecttermen, een hoofdstuk over de uitgangspunten voor het bijeenbrengen van de gereedschapsverzameling van het Lippische Landesmuseum en de ervaringen die men daarbij opdeed. De bibliografie werd, met een verwijzing naar het boek van Siuts, bewust beperkt gehouden.

Geheel anders van opzet is het boek van Siuts. Het herinnert in geen enkel opzicht meer aan het boek van Bomann en is een modern typologisch handboek geworden, dat duidelijk is afgestemd op de behoeften van wetenschappelijke onderzoekers en museumdirecteuren. De periode die het boek omvat, is korter dan bij Hansen en sterk begrensd tot de jaren 1890-1930 (1950).

In een uitvoerige inleiding legt Siuts op gewetensvolle wijze verantwoording af van zijn onderzoeksmethodiek. Het is een zeer instructief relaas geworden, dat geen enkele onderzoeker die zich met deze materie bezighoudt, ongelezen mag laten.

Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste gedeelte is gewijd aan de landbouwgereedschappen, het tweede aan de ambachtsgereedschappen. De nadere indeling van de stof is geschied volgens typologische maatstaven. Het boerenhuis en de inrichting daarvan (meubilair, keukengerei enz.) is met opzet buiten beschouwing gelaten. Wie zich daarover wil informeren, kan zich oriënteren aan de hand van de literatuur, die in de bibliografie wordt vermeld en bij Hansen voor zover het de Kreis Lippe betreft. Ook werd afgezien van het beschrijven van wagens en karren, omdat daarvoor geen tijd en geld beschikbaar was. Wel zijn enige bedrijfsgebouwen (molens en ambachtswerkplaatsen) behandeld.

Op dezelfde wijze als bij Hansen zijn in het boek van Siuts de talloze tekeningen op grote platen bijeengebracht. De tekenwijze is echter geheel verschillend. Aangezien bij Siuts de typologische verwerking van het materiaal vooropstond, zijn alleen de hoofdvormen van de voorwerpen, maar dan wel gedetailleerd, in strakke lijnen getekend. Versieringen, schaduwen en aanduidingen van de structuur van het materiaal zijn in de regel weggelaten. Ofschoon de tekeningen dientengevolge een haast steriele, klinische indruk maken en minder tot de verbeelding spreken dan de door Hansen gevolgde tekenwijze, meen ik dat de gevolgde methode van afbeelden volkomen beantwoordt aan het doel dat er mee beoogd wordt. Deze tekenwijze vereist een hoge graad van betrouwbaarheid van de tekenaar, fouten

vallen onmiddellijk op omdat niets door schaduwen e.d. gemaskeerd kan worden. Reproducties van schilderijen enz. passen niet in dit kader en ontbreken dan ook terecht. Licht het accent in het boek van Hansen vooral op de afbeeldingen, bij Siuts is de tekst bij de platen tenminste even belangrijk. De gegevens die hij verzamelde tijdens het veldonderzoek werden op doeltreffende wijze getoetst en aangevuld aan de hand van andere bronnen. Dit lijkt mij ook de enige verantwoorde methode, veldonderzoek alléén leidt onherroepelijk tot lacunes en fouten. Vele boeren weten nu al niet meer hoe verschillende oude gereedschappen werden gebruikt, zodat de onderzoeker tijdens de gesprekken niet zelden onvolledige of zelfs onjuiste informatie krijgt. De uitvoerig geannoteerde teksten bij de afgebeelde voorwerpen zijn dan ook meer dan simpele bijschriften. Zij bevatten in een gesserreerde en zakelijke schrijffrant, waarin iedere neiging tot romantiseren ontbreekt, zoveel informatie dat men ze stuk voor stuk als korte monografieën kan beschouwen. De hoeveelheid arbeid, die hierin is geïnvesteerd, moet formidabel groot zijn geweest. Ten behoeve van degenen die nog dieper op de materie willen ingaan, werd een zeer uitvoerige internationaal georiënteerde bibliografie (pp. 395-416) samengesteld, waarin alle belangrijke publikaties op dit gebied van onderzoek rubrieksgewijze zijn opgenomen.

Ik volsta met deze algemene opmerkingen. Het boek is zo veelzijdig en van zo hoog wetenschappelijk niveau dat het niet in enkele regels adequaat kan worden samengevat. Zeker is, dat het boek tot in lengte van jaren een onmisbare en betrouwbare vraagbaak zal zijn voor wetenschappelijke onderzoekers.

Moge mijn persoonlijke voorkeur uitgaan naar het boek van Siuts, dat neemt niet weg dat Hansen eveneens recht heeft op bewondering voor zijn prestatie. Als ik het goed zie, schreef hij zijn boek niet in de eerste plaats voor de vakman, maar als introductie voor bezoekers van het Lippisch Landesmuseum en daarin is hij ongetwijfeld geslaagd. Dat wil echter niet zeggen dat zijn boek geen wetenschappelijke waarde zou hebben. Bovendien zal men in zijn boek een aantal onderwerpen aantreffen, die men bij Siuts niet tegenkomt. Zo vullen beide boeken elkaar aan en men zal ze naast elkaar gebruiken.

Beide boeken zijn voor ons land, en ik denk daarbij vooral aan het aan Westfalen grenzende gedeelte, van groot belang, omdat vele van de behandelde objecten in dezelfde of verwante vormen ook hier werden gebruikt, maar nooit op zo diepgaande wijze werden bestudeerd. – J.M.G. van der Poel.

Harmonies en fanfares in 150 jaar België. [Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling.] Brussel 1980, Cultureel Centrum Gemeentekrediet België. 80 p., talr. afb.; f 10,69.

‘De rekken van musea en archieven van het volksleven in Vlaanderen en Wallonië zijn op geen gebied zo arm als waar het één der “luidruchtigste” en duurzaamste uitingen van het volkse cultuurleven in al onze gewesten betreft’, klinkt het teleurgesteld in de inleiding van deze tentoonstellingscatalogus. De overige zeventig bladzijden bewijzen gelukkig, dat deze stand van zaken een helder en goed gedocumenteerd overzicht van het Belgische harmonie- en fanfarewezen niet hoeft te verhinderen. In aparte hoofdstukken wordt door verschillende auteurs aandacht besteed aan achtereenvolgens: de muziekkiosk (het openluchtmuziekpaviljoentje), het militaire muziekcors, het blaasmuziekverenigingsleven in Vlaanderen in vergelijking met Wallonië en het aan Duitsland grenzende gebied, de blaasinstrumentenmakerij, de ontwikkeling van repertoire en orkestbezetting, de muziekvereniging bekeken vanuit sociologisch perspectief, het nut van een verenigingsarchief, het bonds- en federatiewezen. Een uitvoerige (internationale) bibliografie tenslotte geeft zicht op verder onderzoek naar dit al 200 jaar oude en inmiddels tot in alle (ook Nederlandse) uithoeken doorgedrongen muziekfenomeen. – R.F.

Hemelryck, Fernand van. *Heksenprocessen in de Nederlanden*. Leuven 1982, Davidsfonds. (Keurreeks nr. 153-1982-1). 231 p.; f 31,-; ISBN 90-61-52-367-2.

In deze studie van Van Hemelryck worden een groot aantal aspecten van de heksenvervolging belicht. Allereerst wordt een historisch overzicht gegeven dat begint in de vroege middeleeuwen. Massale vervolgingen vonden echter pas plaats aan het eind van de middeleeuwen. Dan heeft zich het beeld van de heks die een bedreiging vormt voor de maatschappij omdat ze een verbond heeft gesloten met de duivel bij velen vastgezet en worden de vervolgingen gelegitimeerd door de hoogste instanties van kerk en staat. In de Nederlanden wordt het hoogtepunt in de processen bereikt in de tweede helft van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw. Na dit historisch overzicht volgen er enkele hoofdstukken over de heks zelf, haar (en soms zijn) plaats in de maatschappij en de beschuldigingen die tegen haar werden ingebracht en tenslotte komt Van Hemelryck met een aantal verklaringen voor het optreden van de grootste heksenwaan in het zestiende-eeuwse Europa.

Van Hemelryck heeft voor deze studie hoofdzakelijk gebruik gemaakt van literatuur en gedrukte bronnen. Ook heeft hij enig eigen archiefonderzoek verricht. Dit archiefonderzoek heeft zich beperkt tot de zuidelijke Nederlanden. Hierdoor komt op dit deel van de Nederlanden de nadruk te liggen, wat de schrijver ook in zijn inleiding erkent. Deze oververtegenwoordiging van Zuidnederlands materiaal wordt nog versterkt doordat b.v. de in K. Baschwitz (*Hexen und Hexenprozesse*) genoemde processen van Roermond, Utrecht en Asten ontbreken. Nu heeft Van Hemelryck niet de pretentie gehad om het onderwerp uit te putten en is hij er zich van bewust dat vele vragen onbeantwoord zullen blijven, zodat hij hierover niet te hard gekapitteld mag worden. Het ontslaat hem m.i. echter niet van de verplichting zorgvuldig met literatuur en bronnen om te gaan en beweringen te staven met argumenten of verwijzingen. Met enkele voorbeelden wil ik duidelijk maken dat het nogal eens aan die zorgvuldigheid schort.

Martin Koomen's (*Het ijzige zaad van de duivel*) beweringen over de heidense herkomst van het middeleeuwse christelijke beeld van de duivel worden klakkeloos overgenomen (p. 107). Waar Koomen zijn kennis vandaan heeft blijft een raadsel, zijn boek is nl. niet voorzien van een notenapparaat. Van Hemelryck zegt (p. 118 en 193) dat de hypothese van Margaret Murray (die beweerde dat er een werkelijke heksensekte, overblijfsel van een voor-christelijke godsdienst, bestaan heeft) verworpen dient te worden. Hij staft deze bewering echter niet met argumenten, terwijl ook niet verwezen wordt naar een van de recente bestrijders van Murray's theorie, zoals Keith Thomas, H.R. Trevor-Roper en Norman Cohn. Keith Thomas' *Religion and the decline of magic* is trouwens niet in de literatuurlijst te vinden, terwijl er wel eenmaal door de schrijver naar verwezen wordt. Norman Cohn en ook Richard Kieckhefer die recentelijk belangrijke bijdragen publiceerden over de heksenprocessen (resp. *Europe's inner demons* en *European witch trials*) lijken zelfs helemaal niet in Van Hemelrycks boekenkast te hebben gestaan. Met deze voorbeelden, die zonder enige moeite met nog enkele andere aan te vullen zijn wil ik volstaan.

Kortom: Van Hemelryck heeft een boek geschreven dat door z'n slordigheid en onzorgvuldigheid een onbevredigende indruk bij de lezer achterlaat en beslist geen must is voor degene die in heksen en hekserij geïnteresseerd is. - H.v.K.

Homoet, Christiane, Dietmar Sauermann, Joachim Schepers. *Sterbfallinventare des Stiftes Quernheim (1525-1808). Eine quellenkritische Untersuchung zur Diffusionsforschung*. Münster 1982, F. Coppenrath Verlag. 201 p.; ISBN 3-88547-180-9.

Bij het overlijden van een horige van het nonnenklooster Quernheim ging de helft van de

nagelaten goederen naar het klooster. Ten behoeve van die verdeling werd een inventaris van het bezit van de overledene opgemaakt. (In de praktijk bleek trouwens dat meestal veel minder dan de helft van het onroerend goed naar het klooster ging). Uit de periode 1525-1808 zijn maar liefst 2019 van dergelijke inventarissen overgeleverd. 491 daarvan bleken te onvolledig te zijn, zodat uiteindelijk het onderzoek met 1528 inventarissen gestart werd.

Doel van dit onderzoek was in eerste instantie de overname van stedelijk - burgerlijke gebruiksvoorwerpen door de plattelandsbevolking te bestuderen. Al gauw bleek echter dat er aan de gekozen bron zoveel haken en ogen zaten dat het onderzoek steeds meer opschoof in de richting van een exemplarische, bronnenkritische detailstudie. In plaats van een nieuw voorbeeld van de bruikbaarheid van de inventaris als bron voor de bestudering van de materiële cultuur is deze studie zo een opsomming geworden van de moeilijkheden die aan een dergelijk onderzoek kunnen kleven. Ook de 1528 overgebleven inventarissen bleken bij nadere bestudering verre van volledig te zijn. Vergelijking van enige inventarissen die opgemaakt waren ten behoeve van voorgijkwesties met 'gewone' inventarissen wees uit dat de laatste inventarissen over het algemeen slechts 25% tot 35% van het aantal voorwerpen bevatten dat men in de eerste categorie inventarissen aantreft. Tevens viel er nauwelijks enige systematiek in de onvolledigheid te ontdekken, zodat onderlinge vergelijking van de inventarissen zeer moeilijk werd. Door de oorzaken van de verschillen in optekening te achterhalen hebben de onderzoekers geprobeerd om kwantitatieve bewerking van tenminste een gedeelte van hun materiaal mogelijk te maken. Slechts met de grootste moeite is het gelukt om voor enkele voorwerpen (aanrecht, klerenkast en koffer) van 1720 tot 1808 een vrij volledig beeld van de verspreiding over de verschillende sociale groepen op het platteland te schetsen.

Dit verslag van een voor het grootste gedeelte mislukt onderzoek mag een waarschuwing zijn voor een ieder die van plan is de boedelinventaris als bron bij een onderzoek te gebruiken eerst de bruikbaarheid ervan duchtig te toetsen. Het is te hopen dat 'Sterbfallinventare des Stiftes Quernheim' daardoor een unicum zal blijven. - H.v.K.

Leloux, H.J. *De oud-Doetinchemse gilden van Eendracht en van Vrede. Naar gegevens uit 16de en 17de eeuwse gildeboeken en enige andere bronnen.* Doetinchem 1981, Oudheidk. Kring 'Deutekom'. 82 p., 20 afb.; f 10,-.

In Doetinchem (Gld.) hebben minstens gedurende driehonderd jaar schuttersgilden bestaan. De enige nog tastbare herinneringen daaraan zijn enkele zilveren voorwerpen en vijf gildeboeken. Vooral die gildeboeken echter betekenen een belangrijke nalatenschap. Als een soort combinatie van logboek, kasboek en verenigingskroniek moet zo'n gildeboek het een en ander kunnen vertellen over het doen en laten van het genootschap. De voornaamste bronnen in dit onderzoek van Leloux naar het schuttersgilde-verschijnsel in Doetinchem zijn dan ook de vijf bovengenoemde gildeboeken. Ze behoorden toe aan twee schutterijen en hun beide voorgangers en bestrijken een periode die loopt van ongeveer 1600 tot 1900. Twee omstandigheden bemoeilijken echter de toegankelijkheid van dit materiaal. Ten eerste vormen de boeken geen gesloten chronologische reeks: enkele tussenliggende delen worden vermist. De tweede moeilijkheid betreft de inhoud: de statuten ontbreken en daarmee dus tegelijk het zicht op doel en middelen van de verenigingen. Ook resoluties van vergaderingen en vergelijkbare notities werden slechts uiterst terughoudend in deze boeken opgenomen. De hoofdmoot bestaat uit ledenlijsten en uitvoerige opgaven van de inkomsten en uitgaven. De helft van Leloux' publicatie wordt dan ook ingenomen door de letterlijke weergave van de interessantste gedeelten uit de inhoud van de gildeboeken. De andere helft bestaat achter-

eenvolgens uit een korte beschrijving van de vijf boeken met een analyse van de informatieve waarde ervan, een inleidende beschouwing over schuttersgilden in het algemeen en een poging de Doetinchemse gilden en hun voorgangers op een aantal punten (aard, lidmaatschap, hoogtijdagen, financiële positie) te karakteriseren.

Een chronologisch overzicht van de lotgevallen van deze schuttersgilden ingebed in hun sociaal-historische context moet men zich van dit werkstuk dus niet voorstellen. Wel brengt deze studie heel wat demografische en genealogische gegevens over de geschiedenis van deze plaats aan het licht. We kennen nu bijvoorbeeld voor bepaalde perioden de namen van de lokale leveranciers van wijn en andere genot- en levensmiddelen en weten welke prijzen door hen in rekening werden gebracht. Ook zij we er nu van op de hoogte welke handwerker voor welk soort karwei werd ingeschakeld en welke beloning deze daarvoor ontving. En tenslotte zijn we nu ook bekend geraakt met het feit dat schuttersgilden met hun geldmiddelen bij tijd en wijle voor de plaatselijke gemeenschap als een soort hypothecaire instelling fungeerden. -R.F.

Looijen, Taco K. *Ieder is hier vervuld van zijn voordeel... Amsterdam in de ogen van buitenlanders.* Amsterdam 1981, Peter van der Velden. 101 p., talrijke ill.; f 25,-; ISBN 90-6521-096-2.

Het boek bestaat uit citaten die de kijk van de buitenlander weergeven op aard en uiterlijk van de Nederlander, het straatbeeld van Amsterdam, het dagelijks leven en ontspanning, theatervoorstellingen en concerten, prostitutie en musico's. Voor die citaten, die in vertaling zijn gegeven, is de auteur naar de bronnen teruggegaan: dagboeken, reisverslagen, brieven, over een periode van ca. 1600 tot 1950. Alles is nauwkeurig verantwoord. - J.J.S.

Oeschger, Bernhard. *Zwischen Santiklaus und Martinsritt. Strukturen jahreszeitlicher Brauchphänomene in Endingen am Kaiserstuhl.* Frankfurt am Main/Bern 1981, Verlag Peter D. Lang. (Artes Populares. Studia ethnographica et folkloristica 5). 347 p., talrijke tab.; ISBN 3-8204-6096-9.

Aan dit boek, waarop de auteur gepromoveerd is bij R.W. Brednich, ligt een interessante vraagstelling ten grondslag. De auteur wilde weten welke functie de gebruiken tijdens de feesten en plechtigheden van de jaarkring vervulden in de verhouding tussen de verschillende sociale groeperingen in Endingen, een plaatsje in Zuid-Duitsland, niet ver van Freiburg. Ook de schaal waarop het onderzoek is opgezet is intrigerend. De auteur schenkt in zijn beschouwing niet alleen aandacht aan alle feesten van het jaar, hij heeft ook alle inwoners van het stadje bij zijn onderzoek willen betrekken. Des te opmerkelijker is dat het boek enigszins teleurstelt.

In de jaren zeventig telde Endingen ongeveer vierduizend inwoners. Het stadje heeft enige industrie en een kleine dienstensector voor het omliggende platteland, waar men vooral leeft van land- en wijnbouw. De bevolking is overwegend katholiek. De belangrijkste bron voor het onderzoek vormt een in 1976 gehouden schriftelijke enquête onder alle huishoudens van de stad, ongeveer 1400 in getal. Voor de huishoudens als eenheid van onderzoek werd gekozen omdat de auteur veronderstelde dat de gezinnen de belangrijkste motor achter het in stand houden van gebruiken zouden zijn. Het geringe inwonertal van Endingen stond toe ze alle te benaderen. Na een herhaalde rondzending beschikte de auteur over 260 bruikbare lijsten, waarmee 19% van de huishoudens, d.w.z. ongeveer 700 mensen bereikt werden. Ze vormen volgens de auteur een representatieve dwarsdoorsnede van de bevolking, al zijn de ouderen iets over- en de jongeren nogal ondervertegenwoordigd.

De presentatie van de door middel van de enquête verkregen gegevens vormt de kern van het boek. Voor ieder feest of gebruik tijdens een feest wordt in korte paragrafen opgegeven hoeveel mensen eraan deelnemen of ermee bekend zijn en welke betekenis zij eraan hechten. Deze feiten worden nog genuanceerd door ze in verband te brengen met de leeftijd van de invullers, hun geslacht en burgerlijke staat en of ze reeds lang of pas kort in Endingen wonen. De paragrafen bevatten verder een beschrijving van het verloop van een feest, een korte samenvatting van de volkskundige literatuur over het feest en enkele wetenswaardigheden uit de geschiedenis van het feest in Endingen. Aan het eind van het boek worden de gegevens samengevat in elf tabellen, waarin men kan aflezen of de deelname van de verschillende hierboven genoemde categorieën hoger of lager is dan hun procentuele aandeel in de bevolking van de stad als geheel. Daaruit blijkt o.a. dat de jeugd over het algemeen weinig belangstelling heeft voor gebruiken, behalve voor het carnaval, en dat het aandeel van de autochtonen aan de feestelijkheden naar verhouding groter is dan dat van de nieuwkomers. Ook worden de gegevens in verband gebracht met de rol die bepaalde instituties daarbij vervullen, zoals het gezin, de kerk, de buurt, de verenigingen of combinaties hiervan. Bezieet men het jaar als geheel dan neemt, zoals verwacht, het gezin bij de viering van gebruiken het grootste aantal voor zijn rekening. De vraag naar de functie van de feesten voor het sociale leven in de stad is in het boek geleidelijk op de achtergrond geraakt. Bij de bespreking van de afzonderlijke feesten maakt de auteur daarover alleen enkele losse opmerkingen. Deelnemers aan feesten, d.w.z. vooral de volwassenen, laten zien dat zij 'er bij' willen horen, b.v. bij de mensen die het geloof of de oude tradities in ere houden. Door een meer geprononceerde rol bij de uitvoering van feesten kunnen groeperingen, zoals b.v. de belangrijke carnavalsvereniging, aanspraak maken op enig sociaal prestige. En door het vieren van bepaalde feesten als zodanig wordt de stadssamenleving in stand gehouden en versterkt. Deze op zich waardevolle inzichten staan echter goeddeels los van de door de auteur aangedragen gegevens en verliezen daardoor aan zeggingskracht.

Voor het mislukken van de opzet van het boek, tenminste zoals ik die interpreteer, zie ik een aantal redenen. Kenmerkend voor het boek is de tegenstelling die bestaat tussen de grote moeite die de auteur zich getroost heeft om zijn materiaal te verzamelen en te verwerken en het enigszins povere, voor de hand liggende karakter van de daaraan ontleende conclusies. Rode draad door het boek is de ongevoeligheid van de auteur voor het bestaan van sociale tegenstellingen. Openbare feesten bevorderen het maatschappelijk evenwicht en bij huiselijke feesten doen zich geen conflicten voor. Deze zienswijze hangt samen met het accent dat de auteur legt op een abstracte grootheid als 'het gezin' en op categorieën als leeftijd, geslacht en burgerlijke staat bij de verwerking van zijn gegevens. Blijkens het opgenomen enquêteformulier is ook gevraagd naar het beroep en de opleiding van de informanten, maar met deze zo belangrijke aanwijzingen doet de auteur verder niets. Over de politieke verhoudingen in Endingen komt men in het boek niets te weten en aan sociale spanningen die wel in zijn materiaal tot uiting komen gaat hij grotendeels voorbij.

Zo is het een belangrijk winstpunt dat de auteur ook aandacht heeft geschonken aan de nieuwkomers in Endingen. Hij veronderstelde misschien dat zij erop uit zullen zijn zich aan te passen aan de plaatselijke verhoudingen en daardoor ook in het bijzonder aan plaatselijke gebruiken zullen willen deelnemen. Uit de verzamelde gegevens blijkt dat dit in zijn algemeenheid niet helemaal juist is. Opmerkelijker is echter dat zich ten aanzien van enkele feestelijkheden een scheidslijn tussen beide groeperingen aftekent. Betrekkelijk nieuwe feesten als Moederdag en Valentijnsdag werden naar verhouding meer door nieuwkomers gevierd, terwijl zij ondervertegenwoordigd waren bij het feest van de patroonheilige van de kerk en het carnaval. De carnavalsstoet doet de nieuwbouwwijk niet aan en evenmin komen

hier de sterrezingertjes op Driekoningen. Juist door autochtone bewoners wordt hun bezoek bijzonder op prijs gesteld. Deze waarschijnlijk niet toevallige verschillen in de identificatie met nieuwe en 'oude' feesten bij verschillende sociale groeperingen hadden voor de auteur, als ze hem opgevallen waren, een aanleiding kunnen zijn tot het opstellen van een (deel-)probleemstelling. Daarin zou de vraag naar de aard en de oorzaken van dit verband verder uitgewerkt kunnen worden. Dan had hij echter de koers van zijn onderzoek enigszins moeten wijzigen en dat heeft hij niet kunnen of willen doen.

Dat de auteur zich een dergelijk dilemma tijdens het onderzoek of misschien pas na afsluiting van het manuscript toch wel gerealiseerd heeft, lees ik uit enkele defensieve opmerkingen aan het eind van het boek. Daarin zegt hij dat historisch onderzoek naar de wijze waarop feesten gevierd werden niet goed mogelijk is, omdat in bronnen als kranten en raadsverslagen alleen uitzonderlijke gebeurtenissen staan opgetekend en niet de gewone gang van zaken, waar het hem om gaat. Wie enigszins bekend is met deze bronnen weet dat dit maar ten dele waar is. Bezieet men een langere periode, dan kan men zich op grond van vermeldingen van ingevoerde vernieuwingen of weerstanden daartegen een globaal beeld vormen van hoe het toeging. Afgezien daarvan zijn veranderingen, voor een onderzoek naar sociale verhoudingen, dikwijls interessanter dan wat – meestal alleen op het eerste gezicht – constant bleef. De historische kanttekeningen in de paragrafen over de afzonderlijke gebruiken hebben, overeenkomstig het standpunt van de auteur, het karakter van niet meer dan een toefig. Des te verrassender is dan dat de auteur op een van de laatste bladzijden van het boek van deze geschiedenis alsnog een kernachtige samenvatting geeft. Daarin zou men de contouren kunnen vermoeden van de ontwikkeling van sociale tegenstellingen in Endingen, voor zover de houding tegenover feesten daarvan een beeld kan geven. De problematiek ligt in zekere zin in het verlengde van de hierboven gesignaleerde.

De auteur stelt vast dat de viering van feesten en gebruiken gedurende de afgelopen halve eeuw in Endingen een toenemende oriëntatie op het verleden te zien heeft gegeven. Goed bezochte openbare feesten als het zomer-, wijn- en muziekfeest vinden thans plaats in 'historische' sfeer. Om de 'goede oude tijd' te doen herleven gebruikt men b.v. oude landbouwwerktuigen als versiering. De vormgeving van het plaatselijk carnaval was in het begin van de jaren dertig te danken aan enkele aanzienlijke burgers, die daarbij geïnspireerd werden door de plaatselijke geschiedenis. En ook nu nog stellen carnavalsvereniging en schuttersgilde zich de instandhouding van de 'oude tradities' ten doel. Graag zou men willen weten in welke kringen, vroeger en nu, de drijvende krachten achter deze verenigingen en hun aanhang gezocht moeten worden en wat hen beweegt. Ook bij enkele andere gebruiken, zoals de zoutwijding op Driekoningen of het branden van kaarsen op Maria Lichtmis, vond de auteur dat men de zin daarvan veelal niet kende, maar er aan vasthield omwille van de traditie.

Een dergelijke ontwikkeling, indien die inderdaad in Endingen heeft plaatsgevonden, is inmiddels meermalen ook door andere onderzoekers onderkend (vgl. onlangs b.v. het boek van Silke Göttisch, besproken in V.B. 8,2 p. 217-218). Zij laten zien dat er soms een verband bestaat tussen schommelingen in de conjunctuur, het verschillend effect daarvan op verschillende groeperingen in een samenleving en een daaruit voortvloeiende behoefte bij sommigen om door middel van het cultiveren van gebruiken een nieuwe identiteit te vinden. Men zou kunnen veronderstellen dat groeperingen, die vroeger een belangrijke positie in het sociale leven van Endingen innamen, daarin bedreigd werden door de geleidelijke industrialisatie sinds het einde van de negentiende eeuw en een mogelijk afnemende betekenis van de landbouw. Om die tendens te keren zijn zij het verleden en hun eigen positie daarin gaan idealiseren, om zich te onderscheiden van mensen, die zich oriënteerden op een maatschap-

pij geordend op andere criteria voor sociaal prestige. Een anderssoortige ontwikkeling is natuurlijk ook denkbaar. Waar het me om gaat is dat het boek voor het opstellen, laat staan het toetsen van een hypothese in deze zin geen enkel aanknopingspunt biedt. Dat de auteur aan het slot een, zij het summier, historische dimensie aan zijn materiaal geeft, moet hem ten goede worden gerekend. Maar voor een ander oordeel over het boek als geheel is dat te laat. – J. Helsloot.

Pratiques et discours alimentaires à la Renaissance. Actes du colloque de Tours de mars 1979. Sous la direction de Jean-Claude Margolin et Robert Sauzet. Paris 1982. G.-P. Maisonneuve et Larose. 306 p., 15 afb.; f 56,-; ISBN 2-7068-0828-4.

De samenstellers van dit boek wensten een confrontatie van historici, letterkundigen, filosofen, medici, volkskundigen en archeologen die elk op eigen wijze van de zestiende-eeuwse voeding hun onderzoeksterrein maken. Ze organiseerden daartoe in 1979 te Tours een colloquium waarvan de 21 lezingen in deze bundel bijeengebracht zijn. Het boek is ingedeeld in drie afdelingen die corresponderen met de drie thema's van het congres, een indeling die men overigens in de bundel beter achterwege had kunnen laten, omdat er soms – bijvoorbeeld in deel 2 – zaken onder één noemer gebracht worden die niets met elkaar te maken hebben en waarvan men zich ook afvraagt wat ze met die gemeenschappelijke naam uitstaande hebben.

De acht bijdragen van de eerste afdeling, 'Geneeskunde en voedingsleer', zijn voor het volkskundig voedingsonderzoek alleen van belang voor zover uit enkele artikelen de doorwerking spreekt van de humanistische voedingsvoorschriften, die in Nederland bijvoorbeeld nog in de zeventiende eeuw door een Van Beverwijck en een Blankaert gepropageerd werden. Geen van deze artikelen behandelt deze voorschriften overigens systematisch. De basis van de humanistische voedingsleer, die toen nog deel uitmaakte van de geneeskunde, was al gelegd door de Griekse geneesheer Hippocrates (ca. 400 v.Chr.), wiens leer later door Galenus (2e eeuw na Chr.) gesystematiseerd is. Heel in het kort kwam deze hierop neer dat een goede voeding het evenwicht moest handhaven tussen de vier essentiële lichaamsvochten (of humeuren) van de mens: bloed, gele gal, zwarte gal en slijm. De manier waarop deze vochten zich bij elk individu gemengd hadden, hing nauw samen met het temperament van de persoon. De meeste voedingsmiddelen werden gekwalificeerd naar vochtigheidsgraad (droog, vochtig), relatieve temperatuur (warm, koud), de mate waarin ze de spijsvertering beïnvloeden e.d. Elk mens moest voedsel gebruiken dat bij zijn aard paste (bijvoorbeeld warme, droge produkten), tenzij men ziek was; dan moest men in de eerste plaats het tegenovergestelde (dus koude, vochtige produkten) eten, want ziekte werd beschouwd als een gevolg van een verkeerde menging van de vochten of van een overmaat van één ervan.

Van het tweede deel, 'Voedings sociologie en tafelmanieren', zijn drie van de zes artikelen voor ons van belang. *André Lascombes* toont met behulp van vijftiende- en zestiende-eeuwse gegevens uit de Engelse stad Coventry aan, dat de opkomst van het continentale bier in Engeland gepaard ging met een professionalisering van het brouwersambacht ('ale' werd hoofdzakelijk thuis gebrouwen) en een uitbreiding van het distributienet van bier. De verkoop van bier in cabarets die door de laagste bevolkingsgroepen bezocht werden, bezorgde het bier een slechte naam. Hoewel 'ale' en bier aanvankelijk als vrijwel identieke dranken beschouwd werden, lijkt de reputatie van 'ale', die wel enigszins geleden had, zich na enige tijd als de autochtone huiselijke drank te hebben hersteld (127–136). *Marc Venard* laat op grond van enkele authentieke, religieuze geschriften uit de omgeving van Avignon

zien, dat de katholieke autoriteiten in de zestiende eeuw de feestbanketten van broederschappen en van parochies, die aan het begin van die eeuw geen profaan karakter hadden, niet hebben gespaard in hun streven de kerk van volksgewoonten te zuiveren. Het geld ervoor moest men aan de armen besteden. Geen bezwaar hadden ze tegen het gezamenlijk eten van gezegend brood, waarin ze een middel gezien moeten hebben om de eucharistieviering van de parochie weer betekenis voor de gemeenschap te geven (137–145). *Jacqueline Boucher* analyseert rekeningen en aankopen van voedingsmiddelen van de laatste Franse hoven van Valois; daarnaast maakt ze gebruik van literaire bronnen uit die tijd. Ze stelt vast dat de samenstelling van de voeding aan het hof uitgebreid is met groentegerechten en exotisch fruit en dat de kookkunst enigszins verbeterd is (meer variatie in bereidingswijze). Doordat men echter de fouten van de eigen voeding (onevenwichtigheid van samenstelling en teveel overdaad) niet onderkende, wist men de typische hofziekten zoals jicht en nierstenen niet te bestrijden. De luxe en schoonheid van de tafels en het maaltijddecor, door het hof van Valois overgenomen uit Italië, vormden vaak een sterk contrast met de gevolgde tafelmanners (161–176).

Het derde gedeelte, 'Sprak en voedingssymboliek', bevat zeven artikelen, waarvan er twee handelen over de gematigdheid en de harmonie, ook op het terrein van de voeding, als ideaal van het zestiende-eeuwse humanisme; *Daniel Rivière* baseert zijn uitspraken op Renaissancistische zegswijzen (200–217) en *Robert Sauzet* op preken, godsdienstige lessen en andere moralistische theologische werken van het eind van de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw (247–255). *Bernard Chevalier* gaat de ontwikkeling na van de kerkelijke vastenregels ten aanzien van het vleesgebruik tot het einde van de vijftiende eeuw; deze waren niet op de Bijbel gebaseerd maar kwamen voort uit een mengeling van Oosterse en Joodse voorschriften, taboes en verzet tegen heidense gebruiken sinds de vierde eeuw. Op grond van een vergelijking van de profane literatuur uit het einde van de dertiende eeuw en de carnavalsspelen uit het einde van de vijftiende eeuw constateert Chevalier een verschuiving in de betekenis van de vasten en de vleesconsumptie. De verwijzingen naar de harde realiteit van toenemende ontberingen bij de armen in de vastentijd blijken na twee eeuwen vervangen door een bespotting van de voorschriften. Als oorzaken daarvan noemt hij een aanzienlijke stijging van de vleesconsumptie sinds het midden van de veertiende eeuw, veranderingen in gebruiken en van kerkelijke en burgerlijke regels en een vermindering van het sociaal conformisme. Dit alles leidde ertoe dat sommigen de spot dreven met de vastenregels of ze zelfs loslieten, anderen echter tot verscherpte ascese overgingen (193–199). Omdat menselijke voedingsmiddelen behalve natuurlijke produkten ook produkten zijn die tot de cultuur behoren, wil *Jean-Claude Margolin* als een bijdrage aan de mentaliteitsgeschiedenis de betekenis ervan in het socio-culturele denken van de zestiende eeuw aantonen. Hij probeert daartoe de symbolische betekenis te doorgronden van drie typen afbeeldingen uit de voedingsfeer: 1) de afbeeldingen 'zomer' en 'herfst' van de maniëristische hofschilder Arcimboldo te Praag (de opeenstapeling van vruchten in de vorm van hoofden wekt geen eetlust op, maar refereert aan seizoenen, leeftijd); 2) stillevens met vruchten, drank en vleeswaren (om datgene uit te drukken wat hij wilde, stonden de Renaissancistische kunstenaar vaak talrijke attributen ter beschikking, waaronder deze); 3) keukenscènes met kok en kokkin temidden van hun apparatuur (terwijl de kok vrijwel steeds uitsluitend in zijn functie getoond werd, zijn de afbeeldingen met kokkinnen meestal doortrokken van sensualiteit en erotiek). De variatie in en de veelvuldige herhaling van dit soort aspecten in het beeldmateriaal uit de Renaissance – dat overigens ook op andere terreinen het bestuderen waard is – hebben Margolin tot het inzicht gebracht, dat deze facetten elementen zijn van een code, die de historische semiologie moet ontcijferen (257–286). – J.J.-v.P.

Siuts, Hinrich. *Bäuerliche und handwerkliche Arbeitsgeräte in Westfalen.* Zie onder *Hansen, Wilhelm.*

Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts. Hrsg. v. Ernst Hinrichs und Günter Wiegmann. Wolfenbüttel 1982, Herzog August Bibliothek (Wolfenbütteler Forschungen Bd. 19). 252 p., talr. tab. en graf.; DM 48,-; ISBN 3-88373-021-1.

Ondanks de vele raakpunten tussen Volkskunde en Geschiedenis hebben beide disciplines zich voornamelijk naast elkaar ontwikkeld. De wens tot interdisciplinaire samenwerking op een aantal terreinen zou in de nabije toekomst in ieder geval in West-Duitsland wel eens in vervulling kunnen gaan, gezien de bereidheid daartoe van een aantal historici en volkskundigen. De hier gebundelde referaten van een door hen gehouden congres in 1980, waar die bereidheid aan het licht kwam, getuigen weliswaar nog niet van een gemeenschappelijke aanpak maar zijn wel gegroepeerd in thema's die voor beide studierichtingen onderzoeksobject zijn.

1. Analfabetisme. *Rudolf Schenda* gaat na welke positieve en negatieve factoren er bij het alfabetiseringsproces in West-Europa te onderscheiden zijn. Positief hebben gewerkt de religieuze en christelijk-moralistische indoctrinatie, in de negentiende eeuw aangevuld met politieke en economische oogmerken. Schenda wijst er nadrukkelijk op dat steeds ook onder het volk de vurige wens geleefd heeft om te leren schrijven en lezen. De angst dat het werkende volk te veel zou worden afgeleid van het werk en nieuwe ideeën zou opdoen alsmede de lage kwaliteit van het onderwijs hebben remmend gewerkt. Ook het ongeletterde volk hoefde echter niet geheel verstoken te blijven van de literatuur dankzij semi-literaire processen als voorlezen, de preek en catechisatie (p. 1-20). De kerkelijke trouwboeken in Duitsland bevatten niet de handtekeningen van het bruidspaar. In sommige streken zijn echter in de periode 1811-1814 naar Frans model bevolkingsregisters bijgehouden. *Ernst Hinrichs* onderzoekt de handtekeningen van bruidspaar en ouders in twaalf gemeenten in Oldenburg tussen 1811 en 1814, deelt ze naar vlotheid en sierlijkheid in vier categorieën in en constateert op grond hiervan een hoge gemiddelde alfabetiseringsgraad, een hogere graad bij mannen en bij het bruidspaar in vergelijking met de ouders en regionale en plaatselijke verschillen die onder meer door economische factoren en godsdienst worden bepaald (21-42).

2. Religieuze cultuur en religieuze mentaliteit. Na een methodologische en bronnenkritische inleiding onderzoekt *Heide Wunder* de veranderingen die zich in de achttiende eeuw in Oost-Pruisen hebben voorgedaan op maatschappelijk en cultureel gebied en die van invloed zijn geweest op de houding van de plattelandsbevolking ten opzichte van religie. De sterke bevolkingstoename, vooral na 1750, was hierbij een zeer belangrijke factor. Het aantal mobiele landarbeiders nam relatief veel meer toe dan het aantal aan de grond gebonden boeren, wat leidde tot een polarisering tussen deze twee groepen. Beide groepen reageerden hierdoor anders op het door de staatskerk gepropageerde piëtisme. De boeren maakten zich na verloop van tijd de nieuwe ideeën eigen terwijl de landarbeiders zich ertegen bleven verzetten. Na de hervormingen in het begin van de negentiende eeuw, waarbij de staatskerk werd afgeschaft, kwam deze verandering duidelijk aan het licht. De boeren bleven lid van de voormalige staatskerk terwijl de landarbeiders zich er vaak van afwendden. Deze bevindingen stemmen niet overeen met Franse theorieën die een grote waarde toekennen aan de alfabetiseringsgraad in het proces van ontkerkelijking (43-63). Met behulp van volkskundige, sociologische en kerkhistorische literatuur verdedigt *Wolfgang Brückner* de volgende drie stellingen: 1. De verandering van de religieuze cultuur op het

Duitse platteland in de achttiende eeuw laat zich niet bestuderen binnen de grenzen van uitsluitend die ene eeuw. 2. De religieuze cultuur van het platteland is noch in de achttiende eeuw noch in andere tijden een aangelegenheid van dat platteland alleen. 3. Het religieuze leven geldt als een van de belangrijkste krachten achter sociaal-culturele ontwikkelingen en veranderingen. Bestudering ervan mag dus zeker geen geïsoleerde onderzoekshobby van een aantal specialisten zijn (65–83). In een aantal lutherse plattelandsgemeenten in Noordwest-Duitsland werd de kerkelijke overheid op het eind van de achttiende eeuw geconfronteerd met aanzienlijke onwil en tegenzin tegen de invoering van een herziene uitgave van het officiële kerkgezagboek. *Heinrich Schmidt* poogt met behulp van kerkarchivalia erachter te komen welke factoren in die oppositie een hoofdrol hebben gespeeld. Hij concludeert dat er vooral sprake geweest moet zijn van een botsing van mentaliteiten. Het idee om het kerkgezagboek grondig te vernieuwen moet in samenhang gezien worden met de nieuwe rationalistische tijdgeest. Alleen circuleerden dit soort verlichte denkbeelden voorlopig nog hoofdzakelijk in de hogere maatschappelijke kringen. De lagere sociale geledingen leefden in een daarvan geheel afgesloten eigen werkelijkheid. Als enkele fanatieke rechtzinnigen dan ook hardop het wantrouwen uitspreken tegen de vreemde taal en liederen in de nieuwe gezangboeken wordt de antipathie snel algemeen. Met grote gelijkgezindheid trotseert men vervolgens alle overredingspogingen en dreigementen van de plaatselijke zieleherder die men toch al nooit beschouwde als écht behorende tot de eigen kring (85–115). *Dietz-Rüdiger Moser* stelt dat orale traditie ten onrechte steeds als bestendig communicatiemiddel is beschouwd. Wat mondeling wordt overgeleverd degenerereert snel, meent hij, en wat mondeling wordt overgeleverd is voor een groot deel afkomstig uit de literaire praktijken van de ontwikkelden. Van vier sprookjes van Grimm (*Das Marienkind*, *Der Bärenhäuter*, *Des Herrn und des Teufels Getier* en *Die ungleichen Kinder Evas*) toont hij aan dat het oorspronkelijk christelijke verhalen waren (117–148).

3. Veranderingen in de materiële cultuur. Tussen 1680 en 1830 veranderen de voeding en de eetgewoonten van de lagere groepen in Duitsland ingrijpend door het in zwang komen van de aardappel, koffie en thee, de vork en het bord. Koffie en thee brachten bovendien een verandering van de smaak met zich mee in de richting van zoete en gezoete spijzen. Ze beïnvloedden de samenstelling van de maaltijden en meer in het bijzonder het broodgebruik, en ze schieden nieuwe sociale omgangsvormen door de introductie van het koffiehuis en de middagvisite. De invoering en verspreiding van deze nieuwe elementen bepaalden het verloop van de culturele processen op het gebied van de voeding tot in het midden van onze eeuw. Voor deze revolutionaire veranderingen noemt *Günter Wiegelman* een aantal verklarende factoren: de verschuiving in de zeventiende eeuw van het culturele zwaartepunt van het Middellandse Zee-gebied naar het Westen, waardoor het tot dan toe achtergebleven Noordduitse gebied invalshoek werd in het bijzonder voor de invloed van de Engelse en Franse keuken en voor de nieuwe koloniale waren; de toegenomen verfijning in het sociale systeem, die de differentiatie- en imitatieprocessen stimuleerde en de industrialisatie die een grote groep mensen afhankelijk maakte van de nieuwe voedingsmiddelen (149–161). *Roman Sandgruber* schetst de opkomst van de aardappelverbouw in de verschillende gebieden van Oostenrijk tussen 1750 en 1850 en bewijst met behulp van historische literatuur van allerlei aard dat de invoering van de aardappel in de negentiende-eeuwse Oostenrijkse voeding vanuit twee richtingen plaatsvond: enerzijds aten de armste bevolkingsgroepen, door armoede en hongersnoden gedreven, aardappelen, anderzijds behoorde de aardappel in burgerlijk-stedelijke kringen tot de hogere eetcultuur (163–194). *Helmuth Ottenjann* geeft een overzicht van de belangrijkste resultaten uit eerder gepubliceerd onderzoek: aan de hand van de veranderingen in twee boerderijtypen (1700–1900) en boerenmeubelstukken

(1500-1900) laat hij zien hoezeer kwantitatief onderzoek naar culturele verandering, vernieuwing en verspreiding de aanvulling behoeft van kwalitatieve analyse. Aangetoond wordt tevens de wankelende basis van overzichtsmonografieën en 'regionalübergreifend' onderzoek: factoren van welke aard dan ook die aanleiding geven tot culturele verandering verschillen meestal van regio tot regio (195-209).

4. Sociale veranderingen op het platteland. *Rudolf Endres* traceert met behulp van historisch-statistische gegevens de sociale verandering in acht Zuidduitse dorpen in de achttiende eeuw aan de hand van de resp. dorpsindelingen (211-227). *Diedrich Saalfeld* beschrijft hoe in het achttiende-eeuwse Nedersaksen een duidelijk standonderscheid bestond dat door de tijdgenoten bewust ervaren werd. De toename van de bevolking in die tijd had geen verschuiving in de verhouding tussen de verschillende standen tot gevolg. De twee belangrijkste groepen, de burgers en de boeren, behielden hun aandeel, maar binnen de boerenstand nam het percentage keuterboeren en andere arme plattelandsbewoners sterk toe ten koste van dat van de rijkere boeren (229-251). - Collectief.

Stammbücher als kulturhistorische Quellen. Hrsg. von Jörg-Ulrich Fechner. München 1981; Kraus International Publications. (Wolfenbütteler Forschungen 11). 299 p., 24 ill.; DM 48,-; ISBN 3-601-00645-6.

In 1978 werd in Wolfenbüttel een symposium gehouden over het album amicorum. Men beperkte zich tot albums uit de zestiende tot aan het begin van de negentiende eeuw. In deze periode waren het vooral jonge mensen uit geëdele kringen en studenten die aan hun vrienden en leraren voor hun album een bijdrage vroegen in de vorm van een gedicht, een motto, een tekening of een andersoortige opdracht. De teksten van de op het symposium gehouden lezingen zijn in deze bundel bijeengebracht. In zijn inleiding deelt de redacteur mee dat het hem tot zijn spijt niet gelukt is van een aantal prominente onderzoekers een bijdrage te verkrijgen. Daardoor blijven in de bundel enkele aspecten van het album amicorum onbelicht. De meeste artikelen hebben een inventariserend karakter. Ze geven een kort overzicht van de collectie albums in enkele bibliotheken (Londen, Weimar, Breslau) en landen (Zweden, Hongarije, Nederland), van enkele afzonderlijke albums uit de zestiende en zeventiende eeuw en van de bijdragen van één man, Daniel Heinsius (1580-1655) aan het album van anderen. Een artikel is gewijd aan het gebruik van emblemata in de albums, terwijl de laatste twee bijdragen kort ingaan op de problemen bij het catalogiseren van het album amicorum. Als bijlage is, overigens zonder nadere toelichting, een facsimile opgenomen van een latijnse verhandeling over het album amicorum door Michael Lilienthal, gedrukt in Königsberg in 1712.

Met verschijnselen als het latere poeziealbum en graffiti heeft het album amicorum gemeen dat hun emotionele betekenis vaak direct in het oog springt, maar dat hun waarde voor het wetenschappelijk onderzoek meestal minder duidelijk is. Daarom heeft de redacteur de schrijvers gevraagd in het bijzonder aandacht te schenken aan de vraag in hoeverre het album een bron vormt op de verschillende terreinen van historisch onderzoek. Zij zijn daarover erg voorzichtig en wijzen, in terloopse opmerkingen, alleen op het mogelijk gebruik van deze bron. Veel nieuws wordt daarover niet gezegd; de mogelijkheden lijken beperkt. Buiten twijfel is dat het album een waardevolle bron vormt voor de kennis van de biografie van zowel de eigenaar van het album als van degenen die er in geschreven hebben. Citaten geven een indruk van de verspreiding en de omvang van de kennis van het werk van bepaalde auteurs. In de gedichten en motti kan men een weerspiegeling zien van de literaire smaak en het culturele klimaat van een periode (zie voor een dergelijke benadering ook het

boek van Gertrud Angermann, *Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit. Nach Quellen des 18.-20. Jahrhunderts aus Minden-Ravensberg*. Münster 1971). Enkele auteurs benadrukken echter dat er al vroeg verzamelingen van motti e.d. in omloop waren, zodat men de mate van authenticiteit van de bijdragen in de albums niet moet overschatten. De afbeeldingen in de albums kunnen een aanvullende bron zijn bij het onderzoek naar b.v. de kleding, het interieur of het vermaak in bepaalde tijden. Een groot aantal albums werd gevoerd door studenten die buitenlandse universiteiten bezochten en door andere reizigers. Hierdoor vormt het album tevens een bron voor de geschiedenis van het reizen.

In de hiervoor genoemde gevallen werd het album niet omwille van zichzelf gebruikt. Doet men dat wel, dan komt het er op aan vragen te stellen, waarop nu juist het album amicorum een antwoord kan geven. Centraal zou daarbij de vraag kunnen staan naar de betekenis van de vriendschap op verschillende tijden en plaatsen en bij verschillende sociale groeperingen (vgl. Alfred Fiedler, *Von Stammbuch zum Poesiealbum. Eine volkskundliche Studie*. Weimar 1960, p. 17). Vervolgens kan men vragen, zoals Margaret A.E. Nickson in deze bundel doet, waarom alleen in Noordwest- en Midden-Europa albums gevoerd werden, waarom de gewoonte ontstond in de zestiende eeuw en waarom deze juist in de negentiende eeuw zo populair werd. Over deze sociale verspreiding in deze periode heeft J. Daan al eerder opmerkingen gemaakt in haar artikel in *Neerlands Volksleven* 15 (1965) p. 186-235. Verder kan men zich afvragen welke functie het album vervulde voor de eigenaar en degenen die er in schreven. Dieter Lohmeier in deze bundel meent dat daarbij vooral gedacht moet worden aan de wens deel uit te maken van een bepaalde sociale laag en het zich onderscheiden van anderen. Een van de resultaten van het symposium is misschien wel dat vooral de aandacht werd gevestigd op de beperkingen van het album amicorum als bron bij de bestudering van de vriendschap in het verleden. Het gebruik van de term 'vriend' had doorgaans een formule-achtig karakter. Nogal wat bijdragen werden verkregen na korte toevallige ontmoetingen of na een bezoek aan beroemde geleerden, die de bezitter van het album soms nauwelijks kenden. Uit het nagenoeg ontbreken van bijdragen van vrouwen in albums van mannen kan men afleiden dat het album zeker geen volledig beeld geeft van iemands kennissenkring. Wanneer Lohmeier erop wijst dat eigenlijk alleen op grond van andere bronnen het gewicht van de in het album genoemde vriendschap kan worden bepaald, is duidelijk, dat het album slechts een aanvullende bron is die, als altijd, met de nodige voorzichtigheid moet worden gebruikt. - J. Helsloot.

Verrips-Roukens, Kitty. *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977.* 's-Gravenhage 1982, Martinus Nijhoff. 237 p., 4 krtn, 3 diagr.; ISBN 90-247-91200.

Het contrast tussen de grote grafkelder van een grootgrondbezittersfamilie en de simpele zerken van de boeren eromheen op een begraafplaats in Overijssel maakte Kitty Verrips-Roukens nieuwsgierig naar de verhouding tussen grootgrondbezitters en pachters in Nederland en in het bijzonder naar die in het door haar als Eeckeren aangeduide landgoed. Omdat over dit onderwerp weinig bekend is, verhuisde zij tijdelijk naar Eeckeren om door participerende observatie, interviews in en rond het landgoed en archiefonderzoek ter plaatse en in Zwolle zicht te krijgen op de veranderingen die in de loop der jaren zijn opgetreden in de relaties tussen grootgrondbezitters en pachters aldaar en de samenhang van die veranderingen met ontwikkelingen in de plaatselijke gemeenschap en in de wijdere samenleving. Tegen de achtergrond van (onder meer) de toename van de natuurbeheersing en de voortschrijdende integratie en differentiatie in de samenleving, de twee voor haar onderwerp meest fundamentele ontwikkelingen in de laatste eeuwen, plaatst zij in vier tijdssegmenten de

geschiedenis van Eeckeren. Uitgangspunten daarbij waren: het bezit en de machtskansen van de grootgrondbezitters, de ontwikkeling van de landbouw en de arbeidsverdeling op de boerenbedrijven, de verhouding tussen pachters en eigenaars en de ontwikkeling van de lokale gemeenschap als geheel. Hoofdkenmerk in die geschiedenis is de verschuiving van de machtsbalans tussen eigenaars, pachters en overheid: tussen de eigenaar als enige macht-hebber en de van hem afhankelijke en daarom onderdanige en gehoorzame pachter in een landgoed dat bijna geheel van de buitenwereld was afgesloten schoof zich de overheid, langzaam maar zeker en wel zodanig dat enerzijds heden ten dage zowel eigenaars als pachters van die overheid afhankelijk geworden zijn, anderzijds de pachters dankzij de overheid meer rechten kregen, rechten waarvan zij zich, mede onder invloed van velerlei maatschappelijke ontwikkelingen, bewust zijn geworden en waarvoor zij wanneer dat nodig is bij de eigenaren durven op te komen. – M.v.D.

Zomerdijk, H.J. *Het muziekleven in Noord-Brabant 1770-1850*. Tilburg 1981, Stichting Zuidelijk Historisch Contact. (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 51). 424 p.; f 75,- (jaarabonn.).

In verschillende opzichten verricht Zomerdijk in zijn vak, de muziekwetenschap, met deze dissertatie grensverleggend onderzoek. Ten eerste omvat het begrip 'muziekleven' in zijn ogen veel meer dan alleen maar datgene wat zich aan scheppende toonkunst en -kunstenaars voordoet binnen een bepaald tijdvak en geografische ruimte. Elke manifestatie van muzikale activiteit hoort eronder te vallen, tot aan het houden van huiskamer-zangvogels toe, vindt hij. Ten tweede is de schrijver de eerste Nederlandse musicoloog die zich uitgebreid bezighoudt met een regionaal muziekleven. Duitsland heeft hierin wel al een lange onderzoekstraditie, Nederland kent alleen locale en enkele landelijke studies op dit gebied. Ten derde stelt hij zich in dit onderzoek ten doel het muziekleven te bestuderen in zijn maatschappelijke context. Als de schrijver zich tenslotte ook nog bedient van bronnen als verenigingsarchivalia, programma-affiches, reclamebiljetten, kranten, tijdschriften, e.d., dan kan deze studie ook bij de volkskundige fijnproever geen kwaad meer doen. Toch moeten we nog even wachten met juichen. Bij volkskundig muziekleven-onderzoek zou het bij de huidige kijk op het vak immers niet in de eerste plaats om dat muziekleven zelf gaan. Eerder om via het verschijnsel 'muziekleven' toegang te krijgen tot de achterliggende (buiten-muzikale) mechanismen. De maatschappelijke, culturele, economische, politieke, religieuze enz. krachten dus, die verantwoordelijk zijn voor het opgangbrengen, verspreiden, veranderen, uitdoven van traditionele of innoverende bewegingen, zoals b.v. een regionale muzikale bedrijvigheid. Het muziekleven dus opgevat als waarneembare manifestatie van 'iets' dat zich juist aan de waarneming onttrekt, maar ons des te meer boeit.

In Zomerdijk's studie is het reconstrueren van het vroegere Brabantse muziekleven echter wel degelijk doel in zichzelf, en geen middel. Behalve de boven al genoemde behoort namelijk ook tot zijn doelstellingen: het helpen aanvullen van de zeer spaarzame kennis omtrent het Noordbrabantse muziekverleden. En in het verlengde daarvan: het opruimen van het hardnekkige vooroordeel als zou deze provincie eigenlijk helemaal geen muzikaal verleden bezitten als gevolg van de vroegere achterstelling van het katholieke (en dus overgrote) deel van de Noordbrabantse bevolking. Bij nader inzien dus toch geen onderzoek dat de volkskundige voorhoede volledig aan zijn trekken laat komen. Wel echter een aansprekend onderzoeksterrein, een origineel type bron, en aandacht voor de wereld om ons heen. Een ontwikkeling in een solitair vak als de muziekwetenschap die alleen maar toegejuicht kan worden.

Zomerdijk koos voor het gebied van de huidige provincie Noord-Brabant, omdat hij er in zijn beroeps carrière bepaalde bindingen mee kreeg. Het ging hem interesseren welke ontwikkelingen in het nabije verleden geleid hebben naar de hedendaagse stand van zaken. Het jaartal 1770 werd als begindatum gekozen, omdat zich omstreeks dat tijdstip een nieuwe periode lijkt aan te kondigen. Al lang sluimerende liberaliserende tendensen gaan nu zichtbare vormen aannemen. De scheiding van kerk en staat wordt een feit en luidt het begin van de katholieke emancipatie in. De muzikale smaak verandert in een ook voor een breder publiek toegankelijker richting. Nieuwe compositievormen ontstaan, zoals de concertsymfonie.

Als einddatum viel de keus op 1850. Ook dan staan we aan de vooravond van nieuwe ontwikkelingen. De welvaart gaat nu duidelijk toenemen, een middenklasse ontstaat, bredere kringen gaan deelnemen aan het muzikaleven, nieuwe vormen van muziekbeoefening vinden ingang. Twee nog op stapel staande vervolgdelens zullen de resterende muziekgeschiedenis, van 1850 tot heden, voor hun rekening nemen.

De schrijver verdeelt zijn onderwerp in een aantal thema's: huismuziek, muziekverenigingen, militaire muziek, concertwezen, koorzang, kerkmuziek, muziek en theater, liefdadigheid, muziekhandel, muziekonderricht. Elk thema wordt chronologisch en per plaats behandeld. De specifieke lokale omstandigheden worden daarbij niet zozeer met elkaar in verband gebracht, maar vullen elkaar aan om het totaalbeeld van de hele provincie te completeren. Veel aandacht wordt geschonken aan het uitvoeringsrepertoire en aan de centrale personen in het plaatselijke muzikaleven. Dwarsverbanden tussen de afzonderlijke onderwerpen komen vooral tot stand door middel van deze personen die zich vaak op verschillende muzikale terreinen tegelijk bewogen. Dan kan interessante verwevenheden te zien geven. Zo komen we kerkorganisten tegen, die zich levendig gaan interesseren voor de muziekhandel zodra de scheiding van kerk en staat hen berooft van de voorheen gebruikelijke vaste inkomsten uit de gemeentekas. Omgekeerd zijn er muziekhandelaren die zichzelf eerst terdege muzikaal bekwamen, vervolgens actief worden in het oprichten van muziekverenigingen, en tenslotte discreet inspelen op de nu gekweekte vraag naar hun instrumenten- en bladmuziekassortiment. Ook zijn er de Duitse muzikanten, werkloos geworden na het in verval raken van de Middeneuropese hofkapellen en paramilitaire prestige-organen, die in Nederland met open armen worden ontvangen. Dit vooral ten tijde (ca. 1819) van de grootscheepse oprichting van militaire orkesten overal in het land, als Nederlands professioneel kader nog vrijwel ontbreekt. Vanuit die muzikale garnizoenssteden zwermen deze dragers van de Duitse muziekcultuur dan weer verder uit over de rest van het muzikaleven, daarmee een groeiende oriëntatie op de Duitse muziekcultuur bevorderend.

Aan dit laatste voorbeeld is al te zien, dat Zomerdijk zich op gezette tijden ontworstelt aan het nauwe keurslijf van zijn thematische aanpak en aandacht schenkt aan grootschaliger maatschappelijke ontwikkelingen. Dat leidt tot interessante uitspraken. Een greep: De koorzang moet beschouwd worden als een typisch produkt van de laat-achttiende-eeuwse burgerlijke samenleving, toen de gegoede maar muzikaal onervaren burgerij naar vormen zocht om naast de zeer ontwikkelde aristocratie toch passend te kunnen functioneren. De katholieke emancipatie leidde tot een vorm van isolationisme, die ervoor zorgde dat de gemengde (!) zangkoren, de neutrale (!) Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst en de zangpropagerende eveneens neutrale (!) Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen in Noord-Brabant (in tegenstelling tot de rest van Nederland) geen voet aan de grond kregen. De vooruitgangs- en nuttigheidsidealen uit de tijd van de Verlichting beheersen nog tot in de eerste helft van de negentiende eeuw de musicerende burger zodanig, dat muziek maken louter opgevat als verstrooiende bezigheid als onbetamelijk wordt ervaren. De rage van

liefdadigheidsconcerten in deze periode bood de amateurmuzikant dan ook de gelegenheid om in een beschaafde en belangeloze ambiance zijn artistiek kunnen toch onder de aandacht van zijn medeburgers te brengen. Het diletantisme doet in oorsprong niet onder voor de meer professionele muziekbeoefening. Naarmate de middenklasse zich er echter meer en meer over gaat ontfermen, ontstaat de bijklank van stunteligheid en onbeholpenheid. Muziekuitvoeringen worden dan gaandeweg gedomineerd door kitsch, bombast en misplaatste virtuositeit. De verbetering, uitbreiding en massa-fabricage van het muziekinstrumentenbestand in de negentiende eeuw is een factor van betekenis bij de popularisering van de muziekbeoefening. De introductie van de rechtopstaande piano halverwege de eeuw toont b.v. aan, dat er voor dit meubelstuk op dat moment een afzetmarkt onder de kleiner behuïden en minder kapitaalkrachten geweest moet zijn, zo niet gecreëerd kon worden.

Bij dit soort (overigens veelbelovende) losse beschouwingen blijft het echter. Van een samenhangend sociaal-historisch kader, waarin de omvangrijke hoeveelheid opgediepte gegevens uiteindelijk één zich in de tijd ontwikkelend totaalbeeld voor de hele provincie oplevert (bij voorkeur afgezet tegen naburige regio's of de rest van Nederland) is het in deze studie nog niet gekomen. Het is niet denkbeeldig, dat de schrijver daarmee wacht tot deze driedelige serie en dus het overzicht compleet is. Intussen biedt het boek met zijn uitgebreide bronnenopgave en bibliografie wél alvast een inspiratiebron en tal van aanknopingspunten voor verder plaatselijk en regionaal muziekleven-onderzoek. – R.F.